

Розглядаються актуальні теоретико-прикладні проблеми стратегічного розвитку економіки, розкриті основні тенденції формування та функціонування економічних, інвестиційних, фінансових, екологічних і правових механізмів господарювання. Особлива увага приділена питанням ефективного використання та управління інтелектуальним потенціалом, екологізації виробництва, підвищення рівня життя населення і забезпечення сталого розвитку із висвітленням досвіду України, Казахстану, Німеччини.

Для наукових працівників, викладачів, аспірантів і студентів.

Рассматриваются актуальные теоретико-прикладные проблемы стратегического развития экономики, раскрыты основные тенденции формирования и функционирования экономических, инвестиционных, финансовых, экологических и правовых механизмов хозяйствования. Особое внимание отведено вопросам эффективного использования и управления интеллектуальным потенциалом, экологизации производства, повышение уровня жизни населения и обеспечения устойчивого развития с освещением опыта Украины, Казахстана, Германии.

Для научных работников, преподавателей, аспирантов и студентов.

Topical theoretical and applied problems of strategic economic development are considered, principal trends of forming and operation of the economic, investment, financial, ecological and legal mechanisms are disclosed. Particular attention is given to the issues of intellectual potential efficient use and management, green production, population living standards improving and sustainable development providing in the light of experience gained in Ukraine, Kazakhstan and Germany.

For scientists, teachers, post-graduates and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Д. Базилевич, д-р екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	А.І. Ігнатюк, д-р екон. наук, доц. (заст. відп. ред.); А.А. Чухно, д-р екон. наук, проф., акад. НАН України; Д.М. Черваньов, д-р екон. наук, проф., чл.-кор. НАПН України; П.С. Єщенко, д-р екон. наук, проф.; Г.І. Купалова, д-р екон. наук, проф.; Н.В. Ковтун, д-р екон. наук, проф.; І.О. Лютий, д-р екон. наук, проф.; І.І. Мазур, д-р екон. наук, доц.; В.О. Мандибур, д-р екон. наук, проф.; С.В. Науменкова, д-р екон. наук, проф.; А.О. Старостіна, д-р екон. наук, проф.; О.І. Черняк, д-р екон. наук, проф.; В.Г. Швець, д-р екон. наук, проф.; А.В. Шегда, д-р екон. наук, проф.; Р.В. Пікус, канд. екон. наук, доц.; О.І. Жилінська, канд. екон. наук, доц. (відп. секр.)
Адреса редколегії	03022, Київ-22, вул. Васильківська, 90-а, економічний факультет ☎ (38044) 259 71 82
Затверджено	Вченою радою економічного факультету 17.05.12 (протокол № 10)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України №1-05/7 від 10.11.10
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17106-5876ПР від 08.09.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

Лазебник Л., Гацька Л. Глобалізаційні аспекти формування вартості робочої сили в країнах з економікою емерджентного типу.....	5
Накіпова Г. Реалізація факторно-цільового підходу в управлінні сільським господарством Казахстану.....	8
Прітворова Т. Доходи домогосподарств з дітьми: позитивні тенденції та парадокси соціальних трансфертів.....	11
Сальжанова З. Можливості інтеграції Казахстану у світовий інноваційний процес	15
Таубасєв А., Байбосинов С., Жукєнов Б. Умови та передумови формування національної інноваційної системи у Казахстані	18
Таубасєв А., Улибишев Д. Оцінка результативності національних інноваційних систем країн-учасниць Митного Союзу	21
Ахмєтова К. До питання про необхідність підвищення конкурентоспроможності аграрного сектору Казахстану.....	25
Гєлашвілі Н. Населєння як суб'єкт фармацевтичного ринку у Рєспубліці Казахстан	28
Гончарєнко Н. Впровадження системи екологічного управління в аграрних підприємствах: проблеми та напрями вирішення.....	31
Катигрєбова О. Система інституціоналізації інноваційних процесів в умовах ринкової трансформації	34
Кєнжєбєков Н. Пріоритети розвитку промисловості Карагєндинської області	37
Лєзова Г. Сучасні напрями та перспективи розвитку адвокатування конкуренції в Україні	40
Сраїлова Г. Аналіз фінансового стану підприємства та оцінки ймовірності банкрутства	43
Юшкевич О. Системний підхід до дослідження розвитку підприємства.....	46
Дєвга Т. Формування екологічної звітності сміттєпереробних підприємств	50
Харіна О. Якість молочної продукції як об'єкт еколого-економічного регулювання	54
Мєслов А. Інформаційна асиметричність на ринку праці та "економіка пряника і батєга" Дж.-А. Міррліса.....	57

СОДЕРЖАНИЕ

Лазебник Л., Гацкая Л. Глобализационные аспекты формирования стоимости рабочей силы в странах с экономикой эмерджентного типа	5
Накипова Г. Реализация факторно-целевого подхода в управлении сельским хозяйством Казахстана	8
Притворова Т. Доходы домохозяйств с детьми: позитивные тенденции и парадоксы социальных трансфертов	11
Сальжанова З. Возможности интеграции Казахстана в мировой инновационный процесс	15
Таубаев А., Байбосынов С., Жукенов Б. Условия и предпосылки формирования национальной инновационной системы в Казахстане	18
Таубаев А., Улыбышев Д. Оценка результативности национальных инновационных систем стран-участниц Таможенного Союза	21
Ахметова К. К вопросу о необходимости повышения конкурентоспособности аграрного сектора Казахстана	25
Гелашвили Н. Население как субъект фармацевтического рынка в Республике Казахстан	28
Гончаренко Н. Внедрение системы экологического управления на аграрных предприятиях: проблемы и пути решения	31
Катыгробова О. Система институционализации инновационных процессов в условиях рыночной трансформации	34
Кенжебеков Н. Приоритеты развития промышленности Карагандинской области	37
Лозовая А. Современные направления и перспективы развития адвокатиrowания конкуренции в Украине	40
Сраилова Г. Анализ финансового состояния предприятия и оценки вероятности банкротства	43
Юшкевич О. Системный подход в исследовании развития предприятия	46
Довга Т. Формирование экологической отчетности мусороперерабатывающих предприятий	50
Харина О. Качество молочной продукции как объект эколого-экономического регулирования	54
Маслов А. Информационная асимметричность на рынке труда и "экономика пряника и кнута" Дж.-А. Миррлиса	57

CONTENTS

Lazebnik L., Gatska L.	
Globalization aspects of forming of the labor value in the emerging economy countries	5
Nakipova G.	
Realization of factor-aimed approach in agricultural management of Kazakhstan.....	8
Pritvorova T.	
Revenues of households with children: politic tendencies and paradoxes of transfers.....	11
Salzhanova Z.	
Possibilities of the integration of Kazakhstan into the world innovation process	15
Taubayev A., Baybosinov S., Zhukenov B.	
The conditions and prerequisites for the formation of the national innovative system in Kazakhstan.....	18
Taubayev A., Ulibishev D.	
The evaluation of the impact of the national innovative systems of member countries of the Customs Union	21
Ahmetova K.	
To the question of necessity of improving the competitiveness of agrarian sector of Kazakhstan.....	25
Gelashvili N.	
Population as a subject of pharmaceutical market in Republic of Kazakhstan	28
Goncharenko N.	
Implementation of ecological management system at agrarian enterprises: problems and ways of decision.....	31
Katygrobova O.	
Innovative processes institutionalization system in the market transformation	34
Kenzhbekov N.	
Priorities of development of the industry of the Karaganda area	37
Lozova G.	
Actual trends and prospects advocacy competition in Ukraine	40
Srailova G.	
Financial analysis of companies and evaluation of the probability of bankruptcy	43
Yushkevych O.	
System approach to research of the enterprise development.....	46
Dovga T.	
Forming of ecological reporting of the waste processing enterprises	50
Kharina O.	
Quality of dairy production as object of ecological and economic regulation.	54
Maslov A.	
Information asymmetry in the labour market and "the economics of carrot and stick" J.-A. Mirrissa	57

ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ВАРТОСТІ РОБОЧОЇ СИЛИ В КРАЇНАХ З ЕКОНОМІКОЮ ЕМЕРДЖЕНТНОГО ТИПУ

Проаналізовано процеси формування вартості робочої сили з позицій світосистемного аналізу. Досліджено вплив транснаціоналізації, міжнародної міграції робочої сили та інших аспектів глобалізації на формування вартості робочої сили в економіках емерджентного типу.

Ключові слова: вартість робочої сили, теорія світосистемного аналізу, країни центру, країни периферії, економіка емерджентного типу.

Проанализированы процессы формирования стоимости рабочей силы с позиций миросистемного анализа. Исследовано влияние транснационализации, международной миграции рабочей силы и других аспектов глобализации на формирование стоимости рабочей силы в экономиках эмерджентного типа

Ключевые слова: стоимость рабочей силы, теория миросистемного анализа, страны центра, страны периферии, экономика эмерджентного типа.

At this article the formation of labor costs processes of through a prism of world-system analysis analyzed. It is also researched the effect of transnationalization, international labor migration and other aspects of globalization on labor costs in the emergent economies.

Keywords: the cost of the labor force, world-systems theory, periphery countries, economy emergent type.

В сучасних умовах у світі відбуваються складні, су-перечливі процеси глобалізації та фінансіаризації еко-номіки, які супроводжуються глибокими перетворення-ми в системі світового господарства і в національних економіках, обумовлюють їх взаємозалежність. Поси-лення міжнародного переплетення економічних проце-сів визначає необхідність дослідження вартісної оцінки робочої сили з врахуванням об'єктивних закономірнос-тей глобалізації та положення національної економіки в глобальній економічній системі. Такий підхід дасть мо-жливість суттєво доповнити теоретичні уявлення про механізм формування вартості робочої сили, причини національних відмінностей у заробітних платах, специ-фіку оплати праці в Україні та розробити на їх основі ефективну політику в сфері відтворення робочої сили й регулювання оплати праці.

Теоретичні та практичні аспекти заробітної плати досліджуються у працях Н. Волгіна, Р. Капелюшнікова, В. Роїка, О. Богуцького, О. Грішнєвої [5], В. Герасимен-ко [3], які висвітлюють причини низького рівня заробіт-ної плати в сучасних умовах, проблеми диференціації доходів і заробітної плати в національній економіці та пропонують заходи щодо підвищення рівня заробітної плати до середньосвітового.

Світосистемний аналіз відомий за працями західних економістів, перш за все, Ф. Броделя, І. Валлерстайна, С. Аміна, А. Франка. У вітчизняній науковій літературі світосистемний підхід ще не знайшов великої кількості прихильників, хоча його окремі аспекти розглядаються у працях Є. Ніколаєва, А. Гурбича, В. Зінченка. Форму-вання вартісної оцінки робочої сили з позицій світосист-емного аналізу є предметом уваги російських учених Ж. Оздербієвої, Н. Осокіної та ін. Специфіка ж функціо-нування робочої сили та її вартісної оцінки в Україні в межах теорії світосистемного аналізу ще не досліджена і потребує суттєвої уваги науковців.

Метою статті є виявлення особливостей формуван-ня вартісної оцінки робочої сили в Україні в умовах гло-балізації та фінансіаризації економіки з позицій світосист-емного аналізу, основні ідеї якого вперше було ви-кладено І. Валлерстайном у дослідженні "Сучасна сві-тосистема" (1974-1989). Теоретичними джерелами сві-тосистемного аналізу є ідеї неомарксизму, концепція "матеріальної цивілізації" Ф. Броделя і теорія економіч-них циклів М. Кондратьєва[7]. Світосистемний аналіз розкриває нові теоретичні аспекти вартісної оцінки ро-бочої сили, оскільки механізм такої оцінки в межах ін-ших підходів здійснюється тільки на мікро- та макрорів-ні, а в світосистемному аналізі – в глобальному аспекті

(на мегарівні) з урахуванням впливу "зовнішніх" для національної економіки факторів. У межах світосистем-ного аналізу І. Валлерстайн, розвиваючи марксистське положення про національні відмінності в заробітній платі, розглядає їх причини в історичному контексті становлення національних економік. "Історичний капі-талізм фактично створив так звані історичні рівні заробітної плати, які стали дуже сильно відрізнятися в різ-них зонах світосистеми" [2]. Вирішальну роль у ство-ренні різних рівнів оплати праці, характерних для осно-вних зон капіталістичної світосистеми, І.Валлерстайн відводить державі. А дослідження історичного процесу розвитку окремих держав показує зв'язок між рівнем розвитку ринкової економіки і рівнем оплати праці, який традиційно суттєво вищий у розвинених країнах. Функ-ціонування ж робочої сили у країнах із нижчим рівнем розвитку, пов'язане зі специфікою її вартісної оцінки, призводить до стійкого заниження оплати праці.

Зауважимо, що економісти поки що не виробили стій-кої типології країн залежно від рівня їхнього розвитку. Статистичні дані міжнародних установ до початку ХХІ ст. подавалися за трьома блоками країн: промислово роз-винені країни, країни з транзитивною економікою та краї-ни, що розвиваються. Наприкінці ХХ ст. міжнародні фін-ансові організації дійшли висновку, що країни варто поділяти за двома критеріями. По-перше, залежно від ступеня розвитку економіки країни: а) країни з розви-нутою економікою; б) країни з ринком, що формується (ко-лишні транзитивні економіки), і країни, що розвиваються. По-друге, залежно від рівня ВВП на душу населення: а) країни (економіки) з високим рівнем доходу, який пере-вищує 11 116 дол. США; б) країни (економіки) з середнім рівнем доходу, який перебуває в межах 905–11 115 дол. США; в) країни з низьким рівнем доходу [13]. Варто за-значити, що країни із середнім та нижче середнього роз-міру доходів і надалі класифікують як країни, що розви-ваються. Україна відповідно до методики МВФ належить до країн з ринком, що формується, а відповідно до мето-дики МБРР – до країн, що розвиваються, що в кожному випадку відповідає країнам периферійного капіталізму за визначенням Валлерстайна.

Погоджуючись із наведеними підходами, зауважимо, що, на наш погляд, периферійну економіку України до-цільно характеризувати як емерджентну. Термін "емер-джентна економіка" був запроваджений до наукового обігу Ентоні ван Агтмаелем (Antoine W. Van Agtmael) у 1981 р. Термін "емерджентність", що застосовується для позначення типу економічної системи, має подвійне тлумачення. По-перше, як запозичений з типології рин-

ків, що означає "виникаючий", "новий", "такий, що має потенціал для розвитку", він використовується для опису явища, для якого характерні зміни. По-друге, як характеристика процесу змін, термін "емерджентність" підкреслює ознаку змін, а саме те, що в емерджентній економіці спрямованість на прогресивні зміни та новації домінує над функціональними ознаками невизначеності. Особливої уваги в контексті забезпечення прогресивних змін економічної системи (формування ринкової вартості робочої сили) заслуговує підхід "старого" інституціоналізму (традиція Г. Мюрдаля і Дж. Скотта), який акцентує увагу на особливостях національних / цивілізаційних / конфесійних господарських структур, на наявності потужних соціальних і культурних бар'єрів, подолання яких, на думку авторів, можливе лише в результаті зростання якості людського капіталу. Стосовно вартісної оцінки робочої сили це означає, що в країнах з емерджентною економікою [10]:

1) вихідною базою розрахунку оплати праці є історично сформоване уявлення про нижчий, ніж у розвинених країнах, рівень споживання;

2) діють економічно, соціально та культурно обумовлені чинники заниження грошової оцінки праці нижче рівня необхідного для відтворення робочої сили продукту;

3) не завершено процес товаризації робочої сили, що призводить до необхідності хоча б частково заповнювати витрати на її відтворення роботами в тіньовому секторі економіки, еміграції, робіт у домашньому господарстві, які не відшкодовуються на грошовій основі.

Високий рівень грошової оцінки праці в розвинених країнах вимагає, щоб праця в країнах з емерджентною економікою залишалась дешевою, так як це одна з умов дешевици використовуваної ними сировини. За рахунок низького рівня оплати праці робочої сили країн, що розвиваються, розвинені країни мали і мають істотні переваги, втілені у привласненні світосистемної ренти. Світосистемна рента – це переваги, одержувані капіталістами розвинених країн у результаті монополії, яка виникає за рахунок того, що держави цих країн, а також світогосподарська система в цілому створюють перешкоди для дій так званого вільного ринку, стимулюють та інституціоналізують збереження переваг, що виникають у ході розвитку світосистеми.

Функціонування робочої сили в країнах з економікою емерджентного типу веде до концентрації на їх території негативних ефектів, які призводять до постійного відтворення залежного статусу в світосистемі. Незавершеність процесу товаризації робочої сили в цих країнах також стимулює встановлення низького рівня середньої заробітної плати. Це, в свою чергу, закріплює низький рівень традиційного обсягу величини необхідного продукту, потрібного для відтворення робочої сили, знижує добробут працюючого населення, і, як наслідок, істотна частина сукупної робочої сили за рівнем своїх доходів не може скільки-небудь суттєво перевищити межі прожиткового мінімуму.

Об'єктивні закономірності глобалізації призводять до змін функціонування та вартісної оцінки робочої сили, однак її занижена вартісна оцінка в країнах з емерджентною економікою зберігається.

До об'єктивних закономірностей, що впливають на вартісну оцінку робочої сили в умовах глобалізації, можна віднести наступні [10]:

1. *Транснаціоналізація економіки.* Відбувається різке посилення ролі ТНК, які панують на товарних ринках, ринках послуг, капіталів, праці. Зарубіжні ТНК оволоділи майже всіма стратегічними секторами промисловості України. Вони ж є головними суб'єктами світового попиту на робочу силу. Так, із шести нафтопереробних

заводів (НПЗ) в Україні чотири контролюються зарубіжними нафтовими ТНК. До ТНК, що діють у сфері стратегічних ресурсів, належить компанія "Русал" ("Російський алюміній"), яка забезпечує 10% світового виробництва алюмінію та контролює Миколаївський глиноземний завод. ТНК "ArcelorMittal" володіє одним із найбільших стратегічних підприємств України [4].

Практично розподілені між глобальними компаніями (або визначально контролювані) такі сектори економіки регіонів України:

- переробка олійних і зернових культур (включаючи експорт зерна): ТНК "Bunge", "Archer Daniels Midland Company", "Cargill" (США);

- переробка молока: ТНК "Groupe Lactalis", "Bel Group", "Danone" (Франція), "Вімм-Білл-Данн" (Росія), "Юнімілк" (Росія);

- виробництво кондитерських виробів (шоколаду) та концентрованих харчових продуктів: ТНК Nestlé (ТМ "Світоч", "Торчин-продукт" та ін.); "Крафт Фудз" (ТМ "Корона");

- виробництво пива та безалкогольних напоїв: ТНК "Baltic Beverages Holding", "Interbrew", "SABMiller", "Pepsi" (викупила компанію "Сандора"), "Coca-Cola", "Orangina Group" (викупила компанію "Росинка") та ін. [4].

Майже усі перераховані компанії викупили або будували виробничі потужності в регіонах України, стаючи фактично органічним елементом структури регіональних господарств. Очікуваного генеруючого впливу іноземних інвестицій на національне виробництво поки не спостерігається. Так, ТНК "Нестле" протягом кількох років не виплачує пенсіонерам, які є акціонерами, дивідендів на акції. Заробітна плата працівників майже не відрізняється від заробітної плати на вітчизняних підприємствах. Різко скорочується чисельність управлінців вищої і середньої ланки ("Сан-Інтербрю", "Мітел Стил", "Бритиш Америкен Табако" та ін.), оскільки, як правило, менеджери вищої ланки є представниками іноземної корпорації, що монопольно володіють інформацією про стратегічні наміри компанії на ринку України і мають суттєво вищий рівень оплати праці [4].

2. *Посилення міграційних процесів як механізму формування світової пропозиції робочої сили.* Формується глобальний ринок праці, що зумовлено посиленням міжнародної міграції та інтенсифікацією залучення філіяли ТНК місцевої робочої сили. Через міграцію формується етнокультурна трансформація робочої сили, посилюється її неоднорідність [10]. Мобільність на ринку праці істотно нижча, ніж на ринку капіталу. У кожній країні існують свої умови і вимоги до мігрантів. Оскільки потік мігрантів із країн, що розвиваються, дуже високий, то розвинені країни змушені застосовувати обмежувальну міграційну політику. Виняток становить ситуація глобалізації "особливого" ринку праці, для носіїв якого бар'єри набагато нижчі. Як правило, це фахівці з унікальними і новими знаннями, представники глобальної професійної еліти.

В Україні в 2011 р. налічувалося 6,5 млн емігрантів, що становить 14,4% населення. З них 31% мають вищу освіту, 59 – закінчену середню, 10% – початкову або незакінчену середню. Домінуючими видами економічної діяльності серед українських трудових мігрантів є будівництво, найпоширеніше серед чоловіків, і домашній догляд, що переважає серед жінок. У цих сферах зайнято понад 70% мігрантів. Це свідчить про те, що українська трудова міграція може бути охарактеризована як "відтік мізків", у світлі наявної невідповідності між навичками мігрантів і тими посадами, які вони обіймають. Лише деяким мігрантам вдається знайти роботу за кордоном відповідно до рівня їхньої кваліфікації. Незалеж-

но від освіти, майже всі вони займаються низькокваліфікованою малооплачуваною роботою [9].

3. *Фінансіаризація економіки як фактор посилення мобільності капіталу та його протистояння праці.* В умовах глобалізації фінансова сфера і особливо фондовий ринок набувають глобальних масштабів, що суттєво змінює умови господарської діяльності. Фінансовий капітал є більш мобільним, ніж промисловий. Спекулятивні фінансові операції дозволяють отримувати прибуток без поєднання особистих і речових факторів виробництва. Це посилює владу капіталу над працею.

Перелив капіталу з виробничої сфери у фінансову веде до зростання безробіття в індустріальному секторі, яке не компенсується зростанням зайнятості в банківській сфері. Масова зайнятість переміщується в сферу низькотехнологічних послуг, де використовується менш кваліфікована і нижче оплачувана праця (торгівля і ремонт, готелі та ресторани, надання комунальних послуг). Зростання кількості низькооплачуваних робочих місць у період до 2030 р., на думку фахівців, збережеться [6]. Прогресуюча фінансіаризація призводить до різкого підвищення зарплат керівників підприємств (система *stock-options*), до загальної дерегуляції – особливо в банківському секторі. Вона дозволяє, крім того, здійснювати всередині компанії передачу влади від керівників до акціонерів, орієнтованих лише на зростання власних дивідендів. Таким чином, фінансіаризація економіки в сфері оплати праці (виплата дивідендів, відсотків, злиття і скуповування *buyback* вже випущених акцій) стала неймовірним джерелом багатства класу інвесторів-акціонерів, а також менеджерів, що керують процесом фінансіаризації. Відбувається регулярне збільшення дивідендів, яке не залежить від тенденцій розвитку економіки [8].

В управлінському та акціонерному капіталізмі сам факт фіксації завищених порогів прибутковості фінансових цінних паперів для скорочення ризику акціонерів супроводжується підвищенням ризику для найманих працівників. Розвиток індивідуалізації винагород управлінського складу і найманих працівників (*stock options*), посилення гнучкого характеру праці, застосування нетипової праці та аутсорсингу (залучення співвиконавців ззовні або делокалізація) дозволяють грошовій масі, призначеній для виплати заробітної плати, коливатися в залежності від потреб індустрії [5]. І якщо для того, щоб утримувати робітників, потрібно додати частину їхньої зарплати до курсу акцій цінних паперів підприємства (як у випадку *stock options*, але також і у всіх меритократичних системах винагороди, введених в останні роки), то з цього випливає, що розлад між зростанням капіталу і фінансіаризацією веде до з-під контролю і можливого управління цим процесом. [8].

Криза є специфічною формою видалення фінансових надлишків на етапі розширення циклу, але та ж сама криза руйнує важливу частину людського капіталу, як це відбувається з машинами, доведеними до поломки, і як про те побічно свідчить підвищення витрат на психофізичне здоров'я працівників. Фінансіаризація маскує існування перевищення, розриву між "системою цінностей", почуттями, думками та досвідом робочої сили, і капіталістичним використанням здатності до праці.

Оскільки Україна була включена до капіталістичної світосистеми у статусі країни, що розвивається, це визначило периферійний характер функціонування робочої сили та її оцінки. Завершення процесу товаризації робочої сили не сталося. Про це свідчать вкрай низька погодинна оплата, крім оплати топ-менеджменту, слабкий розвиток правового захисту, низький рівень соціальних гарантій. Диференціація заробітних плат стрімко зросла вже на початковому етапі побудови ринкових відносин. Відбувається розшарування працівників на

високо- та низькодохідні групи, для яких рівень і якість життя суттєво відрізняються, відповідно, надто різняться і можливості нормального відтворення робочої сили. В українській економіці формується суспільство над- і недоспоживання, що є характерною рисою периферійного капіталізму.

Структурні диспропорції приводять до істотних перекосів в оплаті праці зайнятих у різних галузях економіки. До глибоких деформацій в оплаті праці призводить фінансіаризація української економіки. Так, заробітна плата у фінансовій діяльності перевищувала заробітну плату в сфері освіти: 1990 р. – у 2 рази; 2007 р. – у 4 рази, 2010 р. – у 3,6 рази. Рівень заробітної плати по цій галузі в 2011 р. перевищує середній у 2,4 рази. Заробітна плата держслужбовців вищої ланки більш як у 10 разів перевищує середній показник для зайнятого в економіці населення [11]. У розвинених західних країнах заробітна плата міністра перевищує середній національний рівень заробітної плати тільки у чотири-п'ять разів.

Правова захищеність українських працівників надто слабка порівняно з працівниками розвинених країн, а мінімальний розмір оплати праці в Україні не відповідає мінімальним нормам відтворення робочої сили. Незважаючи на дії держави щодо підвищення мінімального розміру оплати праці (з 2005 по 2012 р. – зростання в 4 рази) станом на 1.01.2012 р. він дорівнював 1073 грн (134 дол. США) [11], що не наблизило Україну до показників розвинених країн – зокрема, в Люксембурзі мінімальна оплата праці становить 1687 дол. США, у Великобританії – 1507, у Франції – 1443 [12].

Характерною рисою периферійності української економіки є слабкий розвиток організації працівників для захисту своїх інтересів. Нерозвиненість і несамостійність профспілкового руху розширює можливості роботодавців для зниження зарплат і посилення залежності працівників, що дедалі більше закріплюється в умовах економічної та політичної нестабільності.

Протиріччя між працею і капіталом закономірні для української економіки, оскільки вона монополізована олігархічним капіталом і контролювана корумпованим чиновництвом. Деформація в розподілі доходів у вітчизняній економіці дає можливість олігархам отримувати надприбуток і перетворювати його на вивезений капітал. Розвинені країни за рахунок такого переливу капіталу отримують світосистемну ренту, а Україна – негативні зовнішні та внутрішні ефекти, пов'язані зі специфічним функціонуванням робочої сили.

Це призводить до того, що, по-перше, сформована в Україні модель периферійного варіанту відтворення робочої сили спонукає працююче населення до вторинної та тіньової зайнятості для збільшення реальних доходів. Це стримує підвищення якості робочої сили, вона все менше відповідає сучасним вимогам виробництва, що призводить до демотивації праці, позбавляє інноваційної активності.

По-друге, деформація систем заробітної плати, відсутність видимої залежності рівня оплати від рівня освіти дестимулює бажання вчитися, нівелює прагнення до висококваліфікованої праці, викликає посилення міграційних прагнень у інтелектуальній частині робочої сили. Диференціація та низький рівень заробітних плат консервують низький рівень кваліфікації працівників, роблять вигідним застосування відсталих технологій, знижують вартість та якість інтелектуального капіталу [1], завдяки чому постійно відтворюється статус української економіки як слаборозвинутої [10].

По-третє, за рахунок еміграції робочої сили, зумовленої проблемами в оплаті праці та погіршенням умов життя в Україні, розвинені країни отримують кваліфіковані кадри, серед яких інженери, вчені, програмісти та ін.. Лідруюче місце займають США та ЄС, де кращі

умови праці й правова захищеність працівника, а також високий рівень життя.

У цілому слід зазначити, що в Україні склалася чітка тенденція до формування периферійної моделі вартісної оцінки робочої сили, для якої характерні: низький загальний рівень і висока диференціація заробітної плати, елементи натуралізації та тінізації відтворення робочої сили, монополізм роботодавців, неефективність профспілок, недосконалість законодавства про працю.

1. *Базилевич В.Д.* Інтелектуальна діяльність в контексті глобалізаційних процесів / В.Д. Базилевич // Вища школа : науково-практичне видання. – 2008. – № 2. – С. 26–33. 2. *Валлерстайн И.* Исторический капитализм. Капиталистическая цивилизация. / И. Валлерстайн. – М.: Товарищество научных изданий КМК, 2008. – 176 с. 3. *Герасименко В. В.* Людський капітал в соціально-економічних процесах та особливості його оцінки / В. В. Герасименко, С. П. Павлішвілі, В. С. Даташвілі // Формування ринкових відносин в Україні : зб. наук. праць. – 2011. – №

10 (125). – С. 197–200. 4. *Гонта О. І.* Державне регулювання процесів транс націоналізації регіонів. [Електронний ресурс] Режим доступу: www.nbuv.gov.ua. 5. *Гришнова О.А.* Економіка праці та соціально-трудових відносин: підручник / О.А. Гришнова. – К.: Знання, 2004. – 535 с. 6. *Иванов Н.П.* Глобализация и бедность / Н.П.Иванов, Н.В.Гофф, Г.А.Монусова // МЭ и МО. – 2010. – № 9. – С.15. 7. *Лукашевич М.П.* Соціологія економіки: підручник / М.П.Лукашевич. – К.: Каравела, 2005. – 288 с. 8. *Марацци К.* Тепло-машина и его амортизация / К. Марацци // ЛОГОС. – 2007. – №4 (61). – С.114–122. 9. Міграція в Україні: факти і цифри / Представництво МОМ в Україні. – К., 2011. – с. 10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.iom.org.ua. 10. *Оздербиева Ж.А.* Стоимостная оценка личного фактора (миросистемный подход) / Ж.А.Оздербиева, Н.В.Осокина // Вестник РГТЭУ. – 2009. – № 11 (38). – С. 145 – 149. 11. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua>. 12. *Global Wage Report 2010/2011: Wage policies in times of crisis.* – Geneva: International labour office, 2010. – Р. 116-119. 13. *World Development Indicators* – 2008. – Washington: IBRD, 2008. – 427 p.

Надійшла до редколегії 09.06.12

УДК 338.436.33(574)

Г. Накипова, д-р экон. наук, проф. (Карагандинский экон. ун-т Казпотребсоюза)

РЕАЛИЗАЦИЯ ФАКТОРНО-ЦЕЛЕВОГО ПОДХОДА В УПРАВЛЕНИИ СЕЛЬСКИМ ХОЗЯЙСТВОМ КАЗАХСТАНА

Обґрунтована необхідність використання факторно-цільового підходу до стратегічного управління сільським господарством Казахстану. Автором проведено обґрунтування ФЦП і показано його застосування у розробці короткострокових прогнозів розвитку сільськогосподарської галузі республіки.

Ключові слова: факторно-цільовий підхід, сільське господарство, методика альтернативних сценаріїв, короткостроковий прогноз, тренд.

Обоснована необходимость использования факторно-целевого подхода к стратегическому управлению сельским хозяйством Казахстана. Автором проведено обоснование ФЦП и показано его применение при разработке краткосрочных прогнозов развития сельскохозяйственной отрасли республики.

Ключевые слова: факторно-целевой подход, сельское хозяйство, методика альтернативных сценариев, краткосрочный прогноз, тренд.

The article proves necessity to use a factor-aimed approach to the strategic management of Kazakhstan's agriculture. The author is proving a factor-aimed approach and is showing its usage while working out short-term prognosis of the republic's agricultural sector development.

Key words: factor-aimed approach, agriculture; method of alternative scenarios, short-term forecast; trend.

Для Казахстана достижение уровня конкурентоспособности сельскохозяйственной отрасли, соответствующего стандартам ведущих государств мира, является одной из приоритетных задач в рамках стратегии по вхождению республики в число 50 наиболее конкурентоспособных стран мира. Поставленная задача тем более актуальна в связи со стремлением Казахстана вступить в ВТО. Реализация данной стратегической установки является вполне обоснованной, поскольку Казахстан обладает реальными возможностями для производства широкого ассортимента продовольственных товаров в объемах, намного превосходящих потребности внутреннего рынка. Однако в настоящее время продовольственный потенциал страны используется неэффективно, о чем свидетельствует нерациональная структура импорта продуктов питания, многие из которых могли бы производить отечественные предприятия.

Проблема повышения конкурентоспособности сельского хозяйства имеет комплексный характер, а ее решение должно опираться на использовании наиболее адекватных научных подходов к формированию стратегических ориентиров долгосрочного развития отрасли. Сложившиеся традиционные подходы к стратегическому управлению отраслью не в полной мере соответствуют современным условиям глобализации экономической деятельности. Наиболее широко в планировании развития национального хозяйства страны используется программно-целевой подход. Однако результативность стратегических программ значительно варьирует по отдельным сферам, отраслям и регионам и особенно это проявляется в сельском хозяйстве. Программы государственной поддержки сельского хозяйства, субсидирование других сфер аграрного сектора не дают желаемых результатов. Поэтому становится

очевидной необходимость разработки стратегических подходов к управлению сельскохозяйственной отраслью, учитывающих влияние многочисленных внутренних и внешних факторов, воздействующих на ее развитие. В условиях глобализации экономических процессов особенно важно выделить факторы, создающие конкурентные преимущества, либо, наоборот, тормозящие развитие. С нашей точки зрения, одним из эффективных подходов к стратегическому управлению, позволяющим осуществить такое выделение, является факторно-целевой.

Следует отметить, что применение факторно-целевого подхода при формировании стратегических ориентиров развития экономики сельского хозяйства сопряжено с определенными трудностями, связанными с многообразием факторов, воздействующих на производство сельскохозяйственного сырья, его переработку и реализацию конечной продукции на продовольственных рынках различного масштаба от локального до глобального. Кроме того, для Казахстана характерна резкая дифференциация природно-климатических условий регионов, а также различия в экономико-географическом положении отдельных товаропроизводителей по отношению к основным продовольственным рынкам. В этой связи, все многообразие факторов, оказывающих прямое или косвенное влияние на конкурентоспособность сельскохозяйственной отрасли, необходимо систематизировать для выделения наиболее приоритетных.

Из существующего арсенала методов и методик долгосрочного социально-экономического прогнозирования, по нашему мнению, наиболее адекватной для продовольственной сферы является методика альтернативных прогнозных сценариев. Как показывает анализ различных подходов к прогнозированию сложных

© Накипова Г., 2012

социально-экономических систем в условиях современной рыночной экономики [1, с.163-171; 2, с.112-115; 3, с.79-82; 4, с.55-58], именно методика альтернативных прогнозных сценариев отражает потребности стратегического предвидения в условиях сложного переплетения противоречивых тенденций развития мировой экономики. Общеизвестно, что в условиях быстрых и неоднозначных изменений недостаточно использовать методы прогнозирования, основанные лишь на экстраполяции существующих трендов технического, технологического, экономического и социального развития [5, с.107-112; 6, с.65-69; 7, с.31-39; 8, с.72-73]. Большие сомнения у экспертов вызывают попытки многовариантных количественных предсказаний динамики конъюнктуры мировых рынков и тенденций развития отдельных сфер производственно-коммерческой деятельности [9, с.122-124; 10, с.99-112; 11, с.172-174]. Современная экономика слишком сложна, чтобы прогнозировать даже агрегированные количественные показатели на 5-7 лет, а на более длительные сроки такой подход превращается в механистический перебор большого количества вариантов возможного развития. Методика альтернативных прогнозных сценариев, предлагаемая нами, дает возможность целостного видения развития социально-экономических систем по ограниченному количеству стратегических сценариев, каждый из которых имеет объективные предпосылки для реализации в отдаленном будущем, но с различной степенью вероятности.

Несмотря на меры, принимаемые правительством республики по стабилизации ситуации в стране в условиях мирового экономического кризиса, можно ожидать, что кризисные процессы будут отражаться на сельском хозяйстве еще не менее 1,5–2 лет. Эту тенденцию необходимо учитывать при всех сценариях развития. Развитие сельского хозяйства Казахстана, на наш взгляд, будет базироваться на трех основных вариантах прогноза. Первый вариант – пессимистический сценарий, который исходит из предположения о сохранении сложившихся в последние годы темпов развития сельского хозяйства, относительно низких инвестиционных возможностей аграрного сектора экономики республики и уровня государственной поддержки отрасли. Второй вариант – продвинутый сценарий, предполагающий развитие сельскохозяйственной отрасли в условиях успешной реализации Стратегического плана Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан по устойчивому развитию агропромышленного комплекса в соответствии с параметрами

Стратегии индустриализации Казахстана до 2020 г. Третий вариант – посткризисный сценарий, описывающий ситуацию исходя из наиболее неблагоприятных последствий кризисных процессов в отечественной и мировой экономике.

Анализ развития сельскохозяйственного производства по все трем сценариям был проведен на основе использования математических методов моделирования. В качестве факторов в базовых моделях были использованы следующие:

- Y – производство сельскохозяйственной продукции;
- X1 – основные фонды сельского хозяйства;
- X2 – количество сельскохозяйственных предприятий;
- X3 – численность сельского производственного персонала;
- X4 – экспорт;
- X5 – товарооборот со странами ЕвразЭС и ШОС;
- X6 – инвестиции в основной капитал сельского хозяйства.

По всем сценариям была определена динамика развития сельхозпроизводства на период с 1998 по 2009 г. и проведены прогнозные расчеты на треть длины выборки, представленной четырьмя годами – с 2010 по 2013 г., а также построены соответствующие прогнозные модели.

Прогнозные расчеты по данным для построения регрессионной модели по производству сельскохозяйственной продукции в условиях реализации пессимистического сценария показали, что коэффициент корреляции между исходными и модельными значениями (R-квадрат) равен 0,940, а это свидетельствует об адекватности полученной модели. Данный вариант прогноза представлен на рис. 1.

Аналогичные модели были построены по двум другим сценариям, представленным на рис. 2 и 3. Приведенные варианты предполагают различные объемы и темпы прироста инвестиций в основной капитал отрасли. В случае реализации пессимистического сценария среднегодовой темп прироста инвестиций в сельское хозяйство на период до 2013 г. составит примерно 13,6%, в продвинутом – этот темп возрастет, в посткризисном – снизится до 3%.

На прогнозные показатели развития сельского хозяйства будут влиять такие факторы, как динамика, уровень и дифференциация доходов по группам населения, рост мирового потребления продовольственных товаров, уровень государственной поддержки аграрного сектора экономики республики и др.

Рис. 1. Динамика краткосрочного прогноза развития сельскохозяйственного производства в условиях пессимистического сценария *

* Составлено на основе данных Агентства РК по статистике (<http://www.stat.kz>)

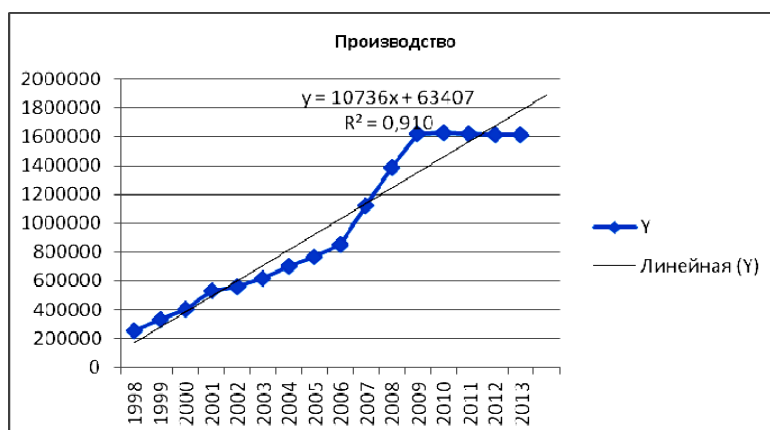

Рис. 2. Динаміка короткострокового прогнозу розвитку сільськогосподарського виробництва в умовах продвинутого сценарію *

* Составлено на основе данных Агентства РК по статистике. [Электронный ресурс]. – режим доступа <http://www.stat.kz>

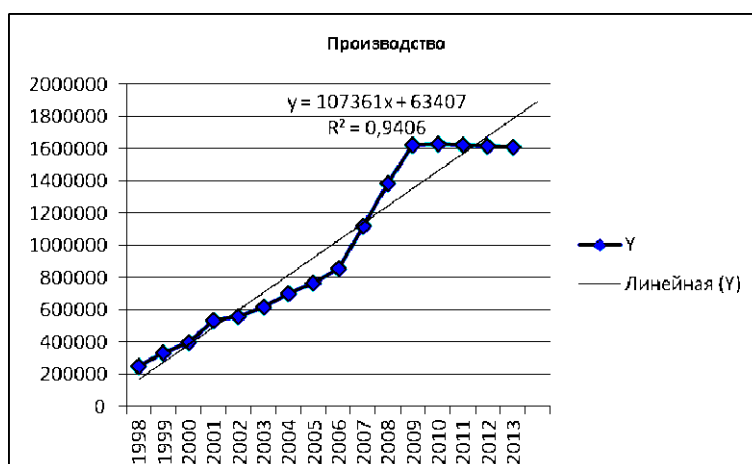

Рис. 3. Динаміка і прогноз сільськогосподарського виробництва в умовах посткризового сценарію *

* Составлено на основе данных Агентства РК по статистике [Электронный ресурс]. – режим доступа <http://www.stat.kz>

Анализ полученных трендов позволяет сделать вывод, что в пессимистическом сценарии процессы развития конкурентоспособности отрасли становятся вялотекущими. Правительству не удастся эффективно решить задачи привлечения инвестиций в сельское хозяйство, внедрения усовершенствованной системы кредитования сельхозтоваропроизводителей и освоения государственных средств, направленных на поддержку отрасли.

При продвинутом сценарии казахстанское сельское хозяйство отойдет от концепции "догоняющей отрасли", сделает качественно новый скачок в эшелон отрасли-лидера – через реализацию в полном объеме Государственной программы развития сельского хозяйства республики и ряда внутренних отраслевых программ, а также дальнейшее расширение торгово-экономических связей в аграрном секторе экономики, в основном со странами ЕврАзЭС и ШОС.

Для реализации продвинутого варианта потребуется комплексная государственная поддержка сельского хозяйства, обеспеченная весомым объемом финансирования. При этом усилия государства важно сконцентрировать на задействовании внутренних резервов финансирования – для развития сельского хозяйства и строгого адресного распределения выделенных государственных средств, а также контроля за их использованием.

С июля 2010 г. казахстанское сельское хозяйство работает в условиях Таможенного союза, который в 2012–2014 гг., возможно, расширится за счет других государствами ЕврАзЭС (Кыргызстан и Таджикистан).

Но в этом случае Казахстан в приоритетном порядке должен решать задачи расширения собственного производства сельскохозяйственной продукции, осуществления диверсификации и модернизации аграрного сектора, развития экспортного потенциала отрасли, укрепления позиций отечественных сельхозтоваропроизводителей на мировых рынках.

Дальнейшее углубление экономического взаимодействия нашей республики со странами ЕврАзЭС и ШОС в аграрном секторе будет способствовать проведению странами согласованной политики управления в аграрной сфере, с целью повышения конкурентоспособности сельского хозяйства, созданию условий для развития взаимовыгодных хозяйственных связей. Весьма актуальна, по нашему мнению, разработка для стран Таможенного союза единой аграрной политики, предусматривающей реализацию совместных инвестиционных проектов модернизации производств и сельскохозяйственной инфраструктуры.

Указанные выше направления реализации механизма эффективного развития сельского хозяйства республики, важнейшими элементами которого должны стать реализация государственной поддержки отрасли и активизация интеграционного процесса со странами ЕврАзЭС и ШОС, способны создать условия для повышения конкурентоспособности отрасли, а также долгосрочного и сбалансированного увеличения объемов сельхозпроизводства.

В частности, можно прогнозировать, что, среднегодовой прирост валовой продукции сельского хозяйства

республики и экспорта к 2013 г. увеличится до 16%, объемы взаимного товарооборота Казахстана и стран ЕвразЭС и ШОС – в среднем до 17%. Ускорение темпов развития сельского хозяйства республики, а также рост его конкурентоспособности будут способствовать обеспечению продовольственной безопасности государства, укреплению социальной стабильности в стране, сокращению безработицы и решению задач по успешному вступлению в ВТО.

Сценарные условия посткризисного варианта связаны с негативным влиянием на развитие аграрного сектора экономики республики мирового финансового и фондового кризиса. Во-первых, падение глобального спроса, цен на энергоресурсы негативно сказывается на развитии сельскохозяйственного рынка, сферы логистических услуг для обслуживания сельского хозяйства страны. Дефицит кредитных ресурсов, недостаток оборотных средств замедляют реализацию проектов по модернизации сельскохозяйственной инфраструктуры, созданию в сельском хозяйстве дополнительных генерирующих мощностей. Во-вторых, мировой финансовый кризис влияет на ускоренное выведение основных фондов. Прежде всего это относится к сельскохозяйственной технике: по отдельным ее видам у 60–80% машин превышен нормативный срок эксплуатации. Невозможность технического обновления приведет к спаду производства сельскохозяйственной продукции. В-третьих, спад сельхозпроизводства и низкий уровень доходов в отрасли по сравнению с другими видами деятельности в экономике республики усилит тенденцию к уменьшению населения, занятого в аграрном секторе, численность которого к 2013 г. может сократиться в 1,5 раза. В-четвертых, при развитии кризисных процессов будут снижаться реальные доходы населения, в том числе, и за счет высокой инфляции, что приведет к падению спроса на продовольственные товары.

Также необходимо учитывать, что сельское хозяйство республики еще не преодолело негативных последствий социально-экономических преобразований 90-х гг. прошлого столетия: не восстановлен дореформенный объем производства; крайне низкой остается доходность отечественных сельскохозяйственных предприятий; наблюдается отток из сельской местности квалифицированных кадров.

По расчетам, в 2012 г. производство сельскохозяйственной продукции может снизиться до 1615,4, а к

2013 г. – до 1612,1 млн тенге. Вследствие такого спада потребление основных продуктов питания уменьшится до уровня, не соответствующего физиологическим нормам. Наличие указанных тенденций, безусловно, может отрицательно сказаться на развитии аграрного сектора экономики республики и создаст явную угрозу продовольственной безопасности государства.

Таким образом, единственно приемлемым выходом при сложившейся ситуации является обеспечение развития сельского хозяйства по продвинутому сценарию. Реализация пессимистического сценария приведет к росту продовольственной зависимости от импорта, а следовательно, к угрозе усиления экономического и политического давления на Казахстан; посткризисный сценарий недопустим в принципе, поскольку это привело бы к катастрофическим последствиям в экономике республики и социальном положении населения страны.

В целом, от того, насколько эффективно будут решаться задачи по успешной реализации конкретных мер государственной поддержки сельского хозяйства и активизации интеграционных процессов в аграрной сфере, в частности, в рамках ЕвразЭС и ШОС, зависит устойчивое развитие сельскохозяйственной отрасли, повышение ее конкурентоспособности, решение проблем обеспечения продовольственной безопасности, улучшение качества жизни населения.

1. Прогнозирование и планирование в условиях рынка. /Под ред. Морозовой Т.Г., Пикункина В.В. – М.: ИНИТИ-ДАНА – 2000. – С.163-171.
2. Медведев А.С. Методы социально-экономического прогнозирования. – М.: ТОО НПП "Крылья" – 2000. – С.112-115.
3. Steinbruner R. Forecasting: Judgment under Uncertainty. – Bloomington: Indiana University Press – 2006. – P. 79–82.
4. Лопатин Г.К. Прогнозирование развития производства в условиях глобализации. / Лопатин Г.К., Степаненко С.Ф. – СПб: НТТС-Пресс, 2005. – С. 55–58.
5. Рами П. Прогнозирование и стратегическое планирование: принципы и практика корпоративного управления / Рами П., Эмирсон К. – Минск: БГУ, 2006. – С.107-112.
6. Белов А.К. Системное прогнозирование развития корпоративных структур. – М.: изд-во "АЛАИС", 2001. – С.65-69.
7. Гордиевский Ф.Д. Предвидение социально-экономических процессов: принципы и методы долгосрочного прогнозирования. – М.: изд. МЭУ, 2007. – С. 31-39.
8. Wilson A. Forecasting and Strategic Planning. / Wilson A., Starbuck B. – Montreal: McGill University Press, 2006. – P.72-73.
9. Сазонова Р.С. Прогнозирование и стратегическое планирование производственной деятельности: принципы и методы. / Сазонова Р.С., Митин П.Г. – Новосибирск: НИТИ, 2006. – С.122-124.
10. Минцберг Г. Руководство по стратегическому позиционированию. – СПб: "Питер", 2001. – С.99-112.
11. Armstrong D. Long-term Forecasting: Principles and Techniques. – London: Weily, 2006. – P.172-174.

Надійшла до редколегії 18.06.12

Т. Притворова, д-р экон. наук (Карагандинский экон. ун-т Казпотребсоюза)

ДОХОДЫ ДОМОХОЗЯЙСТВ С ДЕТЬМИ: ПОЗИТИВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ПАРАДОКСЫ СОЦИАЛЬНЫХ ТРАНСФЕРТОВ

Досліджено нерівність у розподілі доходів домогосподарств з дітьми у Казахстані за період з 2005 до 2010 р. Виявлена позитивна тенденція щодо зниження нерівності всередині групи і негативні тенденції до збереження значної частки сімей з 3 дітьми і більше у групі бідних, зростання питомої ваги трансфертів у структурі доходів забезпечених домогосподарств і зниження цього показника у бідних. Запропоновані заходи по коригуванню соціальних нормативів для малозабезпечених домогосподарств.

Ключові слова: доходи, домогосподарства, людський капітал, фінансовий капітал домашні господарства, прожитковий мінімум, трансферти.

Исследовано неравенство в распределении доходов у домохозяйств с детьми в Казахстане за период с 2005 по 2010 г. Выведена позитивная тенденция к снижению неравенства внутри группы и негативные тенденции к сохранению значительной доли семей с 3 детьми и более в группе бедных, рост удельного веса трансфертов в структуре доходов обеспеченных домохозяйств и снижение этого показателя у бедных. Предложены меры по корректировке социальных нормативов для малообеспеченных домохозяйств.

Ключевые слова: доходы, домашние хозяйства, человеческий капитал, финансовый капитал домохозяйств, прожиточный минимум, трансферты.

The article examines inequality in income distribution of households with children in Kazakhstan for the period of 2005-2009 years. The positive trend of inequality reduction within the group and negative trends of remaining the highest percentage of families with 3 and more children in the group of poor, increasing of transfers share in the incomes structure of the most well-being households and its decreasing in poor families are revealed. Measures for adjusting social standards for households with low income are proposed.

Key words: incomes; households; human capital; household financial capital; subsistence minimum; transfers.

Одной из главных задач социальной политики в современном государстве является создание условий для равного доступа детей к тем социальным благам,

которые формируют человеческий капитал гражданина, а, следовательно, и благосостояние его страны.

Важнейшим источником формирования человеческого капитала является финансовый капитал семьи, определяемый её доходами. Подход одного из основоположников теории человеческого капитала, Г.Беккера основан на выявлении прямой связи между финансовым капиталом (уровнем доходов или богатства) домохозяйства и воспроизводством человеческого капитала (уровнем формального образования) [1].

Выводы Г.Беккера находят подтверждение в исследованиях по вопросам детской эксклюзии. В обзоре литературы США 1990-2000-х годов, сделанном Ф.Маграб по вопросам детского социального исключения, отмечается, что доход семьи – это наиболее мощный фактор, влияющий на последующее развитие и формирование человеческого капитала детей. В двух крупных эмпирических исследованиях доход семьи позволял предсказать словарный запас ребенка, его математические способности (или уровень навыков чтения) даже при статистическом выравнивании таких

параметров как состав семьи (с одним или двумя родителями), раса, родительский коэффициент умственного развития [2]. В другом исследовании Г.Дункан, Дж.Брукс-Ганн, Р.Клебанов отмечают, что "размер дохода и статус бедности – существенные детерминанты когнитивного развития и поведенческой адаптации детей, независимо от структуры семьи и уровня образования родителей" [3].

В связи с этим, нами предпринят ряд аналитических расчетов, результаты которых оценивают доходы домохозяйств с детьми, как доминирующего фактора человеческого капитала, и детскую бедность в Казахстане.

1. Доля детей в группе малообеспеченного населения

За период с 2005 по 2010 г. Она сократилась с 46,2 до 45,3%, т.е. на 0,9%. В то же время, доля детей в возрасте до 19 лет в населении Казахстана составляет 31,1%, то есть структурная разница равна 14,2% (табл. 1).

Таблица 1. Доля детей в населении Казахстана и в группе населения с доходом, использованным на потребление, ниже прожиточного минимума, % *

Годы	Доля детей в населении с доходами ниже прожиточного минимума, %	Доля населения в возрасте от 0 до 19 лет, %	Структурная разница, в процентных пунктах
	Гр.1	Гр. 2	Гр. 1-Гр.2
2005	46,2	33,8	12,4
2010	45,3	31,1	14,2

* Источник: Сайт агентства Республики Казахстан по статистике www.stat.kz

Согласно статистике удельный вес населения с уровнем жизни ниже прожиточного минимума в 2010 году – 8,2 %, а доля детей – 45,3%. Следовательно, для ребенка риск бедности в 5,5 раз больше.

2. Доля детей в квинтильных группах населения. Доля детей в наименее обеспеченных 1 и 2 квинтильных группах в 2005 г. была равна 32,8% и 26,8% численности соответствующих групп. В 2010 году доля детей в наименее обеспеченной 1 группе не изменилась – 32,8%, а во второй группе уменьшилась до

25,5%. В целом, эти изменения нельзя признать значительными. Доля детей до 14 лет в 1 квинтильной группе более чем в три раза выше, чем в пятой.

3. Генеральное распределение и покупательная способность домохозяйств с детьми. Для определения характера генерального распределения домохозяйств с детьми за 2005 и 2010 г. нами рассчитаны его основные характеристики для 5 групп домохозяйств с детьми (табл. 2).

Таблица 2. Покупательная способность доходов домохозяйств с детьми, 2005 и 2010 гг. *

Показатели	2005					2010				
	Все д\х с детьми	1реб	2реб	3реб	4реб	Все д\х с детьми	1реб	2реб	3реб	4реб
Мода	5608	7620	5762	5060	3894	13738	15752	13515	13376	10751
Медиана	7420	8929	6835	5798	4320	16043	18076	15060	12169	10229
Средняя арифметическая	8830	10019	8057	6325	4812	17487	19074	16149	13549	11494
ПМ	7618					13487				
Соотношение моды и ПМ	0,74	1,00	0,76	0,66	0,51	1,09	1,24	1,07	1,06	0,85
Соотношение медианы и ПМ	0,97	1,17	0,90	0,76	0,57	1,27	1,43	1,19	0,96	0,81
Соотношение СА и ПМ	1,16	1,32	1,06	0,83	0,63	1,38	1,51	1,28	1,07	0,91

* Источник: Сайт агентства Республики Казахстан по статистике www.stat.kz

Для того чтобы определить реальную покупательную способность доходов домохозяйства, целесообразно сопоставить показатели доходов со значением прожиточного минимума, который измеряет рыночную цену минимальной потребительской корзины.

Соотношение основных характеристик доходов с прожиточным минимумом представлено в табл. 2, где цветом выделены значения меньше 1, т.е. доходы меньше прожиточного минимума.

В 2005 г. только у домохозяйств с 1 ребенком величина всех характеристик генерального распределения по сравнению была больше, чем у прожиточного минимума. Мода и медиана, как по всей группе домохозяйств, так и по остальным группам были ниже прожиточного минимума. Кроме того, по группе с 4 детьми

90% домохозяйств имели доходы ниже прожиточного минимума, группе с 3 детьми – 70% домохозяйств, с 2 детьми – 51% домохозяйств.

В 2010 г. соотношение ниже 1 осталось только у группы с 4 и более детьми и у группы с 3 детьми. В группе с 4 детьми теперь 64% домохозяйств находятся в группах с доходами ниже прожиточного минимума, в с 3 детьми таких стало 42%, с двумя детьми – 25%.

4. Сравнение доходов всех домохозяйств и домохозяйств с детьми

Сравнение доходов всех домохозяйств и домохозяйств с детьми позволяет увидеть значительную разницу в уровне жизни домохозяйств с 4 и более детьми и всех домохозяйств (рис. 1).

На основе расчетов соотношения основных характеристик ряда распределения с прожиточным минимумом соответствующего года можно сделать вывод, что разница между всеми домохозяйствами и домохозяй-

ствами с 4 детьми сократилась больше, чем между домохозяйствами с 1 ребенком и 4 детьми. Убедительно подтверждают эти выводы данные в табл. 3.

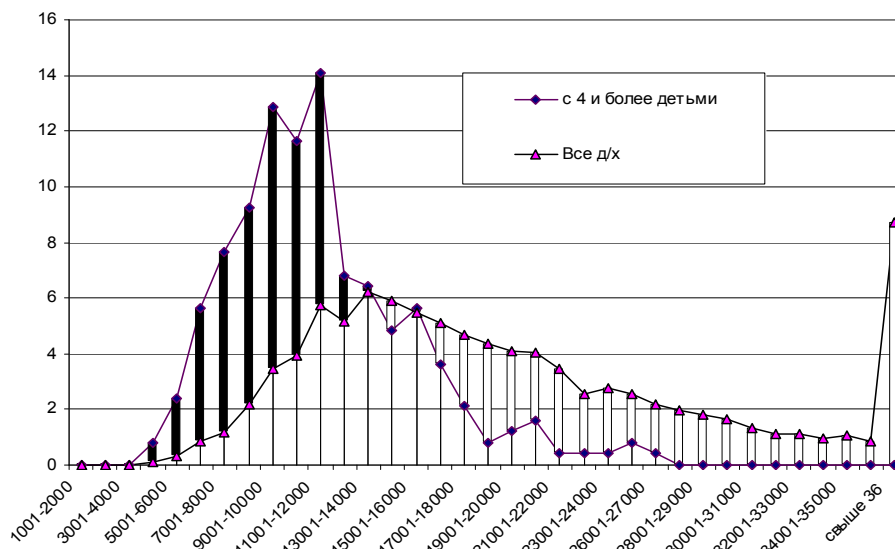

Рис. 1. Генеральное распределение всех домохозяйств и домохозяйств с 4 детьми и более, 2010 г. *

* Источник: Сайт агентства Республики Казахстан по статистике www.stat.kz

Таблица 3. Изменение характеристик рядов распределения среднедушевых доходов в группах "все домохозяйства", "домохозяйства с 4 детьми", "домохозяйства с 1 ребенком" за 2005-2010 гг., разы *

Характеристики ряда распределения	Соотношение между группой всех д/х и д/х с 4 детьми		Изменение	Соотношение между группой д/х с 1 ребенком и д/х с 4 детьми		Изменение
	2005	2010		2005	2009	
Мода	2,01	1,28	0,73	1,9	1,5	0,4
Медиана	2,33	1,67	0,56	2	1,8	0,2
Среднее арифметическое	2,49	1,63	0,86	2	1,7	0,3

* Источник: Сайт агентства Республики Казахстан по статистике www.stat.kz

Это подводит нас к выводу, что уровень доходов в группе домохозяйств с 1 ребенком вырос больше, чем по всем домохозяйствам в целом.

Таким образом, общие позитивные сдвиги в доходах домохозяйств с детьми, особенно с 1 ребенком, безусловно, являются важным результатом социальной политики, но все же, в вопросах государственной поддержки малообеспеченных семей с детьми есть провалы.

За период с 2005 по 2010 годы доля трансфертов в доходах у домохозяйств 5 квинтиля увеличилась с 14,4 до 14,8%, у домохозяйств с детьми с 5,5 до 5,9%. У бедных домохозяйств 1 квинтиля доля трансфертов уменьшилась с 22% до 18,1%, а у домохозяйств с детьми с 22 до 19,3% (рис. 2).

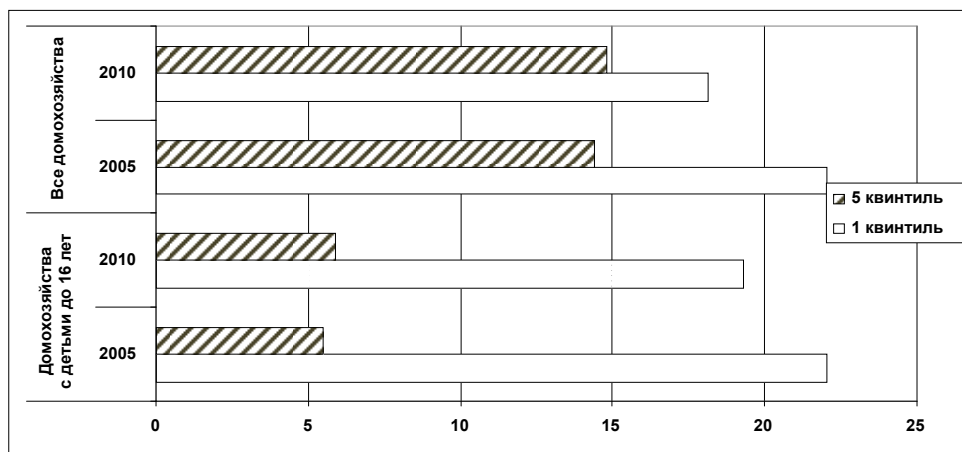

Рис. 2. Структурные сдвиги по позиции "социальные трансферты" в денежных доходах богатых и бедных домохозяйств, % *

* Источник: Сайт агентства Республики Казахстан по статистике www.stat.kz

Получается, что в настоящее время роль социальных трансфертов увеличивается в домохозяйствах с высокими доходами, в то время как у малообеспеченных падает, а размер социальных трансфертов в тенге на 1 члена домохозяйства за год для 1 и 5 квинтиля отличается на 2 тысячи тенге в пользу пятого квинтиля.

Если рассматривать домохозяйства с детьми как преимущественно молодые домохозяйства, для которых "пенсия" не является значимым видом трансферта, то очевидно, что для обеспеченных домохозяйств, не получающих адресную и жилищную помощь, рост структурной доли социальных трансфертов с 5,5% до 5,9% может быть вызван семейными пособиями и стипендиями. Если учесть, что семейные пособия (рождение и уход) одинаково доступны для всех домохозяйств с детьми, то очевидно, что дети из обеспеченных семей чаще получают стипендии и учатся на грантах за счет государственного бюджета, т.е. доступность государственных программ выше среднего образования и человеческий капитал детей в этих семьях выше.

Рассмотрим причины снижения доли трансфертов в бедных домохозяйствах?

Политика государства по трудоустройству, повышению значимости трудовых доходов, несомненно, приносит свои результаты. Стабильный экономический рост и программы занятости населения уменьшают число обратившихся за адресными пособиями для бедных.

Проблема, на наш взгляд, в том, что размер социальных пособий по бедности занижен, т.к. их величина основана на черте бедности в % от прожиточного минимума, величина которого давно не соответствует реальному уровню потребления в стране.

Поскольку прожиточный минимум в Казахстане определяется как сумма двух величин: расходы на продовольственную корзину и остальные расходы, соотношение между которыми закреплено как 60% на 40% [4], необходимо отметить, что это соотношение с 2008 года не соответствует реальной структуре потребления бедного населения, представленного в 1 квинтиле генеральной выборки домохозяйств. Целесообразно, на наш взгляд, принять потребление продуктов питания 1 члена домохозяйства 1 дециля как базовую продовольственную корзину и заложить реальное соотношение 48% продовольственная корзина и 52% непродовольственные товары и услуги. Тогда реальный прожиточный минимум будет выражаться следующими величинами (табл.4).

Таблица 4. Статистический и реальный прожиточные минимумы, тенге в месяц *

Виды прожиточного минимума	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Статистический прожиточный минимум	6014	8410	9653	12364	12660	13487
Реальный прожиточный минимум	7134	10031	11911	14384	15826	16858
Абсолютная разница между реальным и статистическим прожиточным минимумом	1120,5	1621,6	2262,1	2020,5	3166,4	3371
Отклонение, в %	15,7	16,2	19	17,4	20	20

* Источник: Сайт агентства Республики Казахстан по статистике www.stat.kz

Очевидно, что после изменения методики расчета прожиточного минимума в 2005 году отклонение реального прожиточного минимума от статистического сократилось до 15,7%. Но с 2006 года отклонение нарастает и, отклонившись ввиду кризиса в 2008 году, к 2009 году составило 20%.

Размер пособия на детей до 18 лет для семей с уровнем дохода ниже продовольственной корзины составляет 1 МРП (1542 тенге), что также является величиной без экономического содержания и значительно не влияет на доходы домохозяйства.

Все эти тенденции в совокупности и обуславливают, на наш взгляд, необоснованное снижение доли трансфертов у бедных домохозяйств 1 и 2 дециля. А в результате, обеспеченные домохозяйства имеют больше возможностей сформировать высокий уровень капитала у своих детей, что выражается в росте трансфертов – стипендий.

1. Используемые для определения уровня жизни критерии прожиточного минимума и черты бедности неадекватны текущей ситуации и требуют корректировки в соответствии с действующей структурой потребления беднейших домашних хозяйств и мировой практикой определения прожиточного минимума по структуре доходов 1 квинтиля.

2. Действующая система критериев определения масштабов бедности в Казахстане приводит к занижению числа бедных и, как следствие, сокращению их государственной поддержки.

3. Выявленные нами структурные изменения доли социальных трансфертов в доходах домохозяйств подтверждают неэффективность действующих социальных норм, которые в рамках политики занятости стимулируют бедных зарабатывать больше, но, тем не менее, ухудшают жизненные шансы детей в бедных семьях и поддерживают воспроизводство бедности.

4. Сравнение бедных и богатых домохозяйств с детьми, как относительно однородных по демографическому составу социальных группы, подтверждает несовершенство действующих правовых норм в системе социальной помощи, поскольку адресная социальная помощь базируется на официальной черте бедности, которая неадекватно отражает уровень жизни в стране. Ее размер искусственно занижает трансферты для малообеспеченных домохозяйств, в том числе с детьми. Размер существующего пособия на детей малообеспеченных семей в размере минимального расчетного показателя (1/10 от официального прожиточного минимума, 1512 тенге в 2010 году) также не может служить значимой поддержкой семьи. В результате богатые семьи располагают большими возможностями для развития человеческого капитала детей, о чем свидетельствует рост в их доходах доли трансфертов (прежде всего, стипендий).

5. Необходима корректировка методики расчета прожиточного минимума и черты бедности для выплаты адресной социальной помощи, увеличения детских пособий для малообеспеченных семей, а также развитие бесплатных социальных услуг для бедных как альтернативы адресной социальной помощи (например, услуг детского дошкольного образования).

1. Becker G.S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education [монография.] / G.S. Becker. – Chicago: The University of Chicago Press, 1992. – 314 p. 2. Magrab Phyllis R. Social Exclusion and Children: A Brief Review of Selected Literature [Электронный ресурс] / Phyllis R. Magrab. – Режим доступа: <http://www.oecd.org/dataoecd/20/21/1856939.pdf>. 3. Duncan, G.J. Economic deprivation and early childhood Development / Brooks-Gunn, J., & Klebanov, P.K. / Child Development, 1994. – Vol. 65, Issue 2. – P. 296-318. 4. Закон Республики Казахстан "О прожиточном минимуме" от 16 ноября 1999г. 474-1. [Электронный ресурс] // Министерство труда и социальной защиты населения Республики Казахстан. – Режим доступа: <http://www.enbek.gov.kz/node/242147>.

Надійшла до редколегії 25.06.12

УДК 339.924(574)

3. Сальжанова, д-р экон. наук, проф. (Карагандинский экон. ун-т Казпотребсоюза)

ВОЗМОЖНОСТИ ИНТЕГРАЦИИ КАЗАХСТАНА В МИРОВОЙ ИННОВАЦИОННЫЙ ПРОЦЕСС

Висвітлене питання удосконалення механізму управління інноваційною діяльністю. Показано, що взаємодія Казахстану з країнами СНД відкриває нові можливості інтеграції в глобальне інноваційне середовище, оскільки він має необхідні умови і передумови для залучення до перспективних напрямів світового технологічного розвитку. Для вирішення проблем комерціалізації інновацій виділені найважливіші фактори, які впливають на успішність їх реалізації.

Ключові слова: Міжнародна інноваційна практика, створення і впровадження інновацій, комерціалізація інновацій, енергозберігаючі технології, космічна індустрія.

Освещен вопрос совершенствования механизма управления инновационной деятельностью. Показано, что взаимодействие Казахстана со странами СНГ открывает новые возможности интеграции в глобальную инновационную среду, поскольку он имеет необходимые условия и предпосылки для приобщения к перспективным направлениям мирового технологического развития. Для решения проблем коммерциализации инноваций выделены важнейшие факторы, влияющие на успешность их реализации.

Ключевые слова: Международная инновационная практика, создание и внедрение инноваций, коммерциализация инноваций, энергосберегающие технологии, космическая индустрия.

The article is concerned with an improvement of the innovation activity's management. Interaction of Kazakhstan with CIS's (Commonwealth of Independent States) countries opens new possibilities of the integration into the global innovation environment. For these reason Kazakhstan has necessary conditions and background for the inclusion into the global technology development. In the article author is trying to define important factors which are influenced to commercialization of the innovations.

Key words: International Innovative Practice, Development and implementation of the innovation, innovation's commercialization, energysaving technology, space industry.

Для стран Таможенного союза и для Казахстана в том числе ускоренное развитие сектора инноваций и высоких технологий открывает новые возможности.

Взаимодействие в области экономического сотрудничества и интеграции необходимо в сфере содействия созданию благоприятных политических, финансовых и правовых условий для экономического роста, развития, основанного на знаниях, и повышения конкурентоспособности стран и предприятий.

Известно, что история успеха Силиконовой долины относится к 70-м годам прошлого века. В настоящее время это регион, где находятся ведущие университеты мира, такие как Stanford, Berkley, создана уникальная атмосфера high-tech предпринимательства, сконцентрированы практически все ведущие компании IT индустрии, зарегистрировано более 11 тыс. стартапов и создано около 600 венчурных фондов. Попытки повторить феномен Силиконовой долины были и в других регионах США, европейских и азиатских странах, но не имели существенного успеха. В этой связи следует отметить отдельные успехи Израиля, Финляндии, Англии, Ирландии и других европейских стран. На фоне этих стран особо выделяется своей моделью Израиль, который занимает второе место в мире по количеству стартапов и их успешной реализации после Силиконовой долины. В Азии особое место занимают Япония и Сингапур. Достигнутые успехи Южной Кореи, Тайваня, Малайзии базируются на созданных там высокотехнологичных производствах. Свою модель инновационного развития активно создают Индия и Китай, демонстрируя заметные результаты инновационного развития.

Казахстан, Россия и другие страны СНГ не могут строить модель по принципу Китая хотя бы потому, что темпы насыщения страны высококвалифицированными человеческими ресурсами не сопоставимы (ежегодно в Китае насчитывается более 25 млн выпускников высших учебных заведений). Поэтому для наших стран особенно актуален вопрос: как интегрироваться в мировую инновационную среду?

По опыту Запада коммерциализация науки – это длительный процесс, в решающей степени зависящий от экономических стимулов для учреждений и частных лиц, непосредственно участвующих в процессе коммерциализации.

Передовой опыт показывает, что для лидерства недостаточно обладать каким-то набором передовых

технологий. Необходимо иметь мощный отлаженный "механизм" по непрерывной разработке и внедрению собственных инноваций. Такой механизм, который бы позволял превращать достижения инженеров и ученых в коммерчески успешные проекты, причем успешные не только на отечественном, но и на мировых рынках. Некоторые составляющие этого механизма уже созданы, но требуется длительная кропотливая работа, чтобы он начал действовать эффективно.

Казахстан уже вступил на путь инновационного и динамичного развития. Предварительно определены ориентиры подъема экономики до 2020 г., предусматривающие выход страны на уровень крупнейших государств с развитой инновационной структурой. При этом наибольшие успехи в инновационном развитии предполагается достичь в таких важнейших областях, как космические технологии, атомная энергетика, программное обеспечение и нанотехнологии.

В Казахстане государственная поддержка инновационной деятельности состоит в определении государственных приоритетов инновационно-технологического развития, формировании инновационной инфраструктуры, привлечении государственного целевого финансирования, участии государства в создании конкурентоспособных производств, обеспечении гарантированных рынков сбыта для инновационной продукции, созданной на основе госзаказа, продвижении отечественных инноваций на внешние рынки.

Однако, барьером для обмена знаниями и технологиями между наукой и промышленностью выступают системные несоответствия этих двух сфер. В промышленности Казахстана преобладает частная собственность, тогда как особенностью институциональной структуры науки является доминирование государственного сектора. Сфера разработки научных идей и продуктов находится преимущественно в собственности государства, которое финансирует около половины всех НИОКР.

Инновационная активность промышленных предприятий Казахстана остается еще достаточно низкой, а инновационный потенциал характеризуется такими чертами как отсутствие эффективной связи между научно-исследовательскими организациями и производством, государством, государством и частным сектором, недостаточностью финансовых ресурсов, дефицитом квалифицированных специалистов и слабым развитием наукоемких и высокотехнологичных производств.

Причин подобной ситуации много. Но главная из них состоит в отсутствии благоприятных условий для осуществления инновационной деятельности промышленных предприятий. На наш взгляд, в условиях слабой заинтересованности промышленных предприятий в инновациях необходим мощный организационно-управленческий и правовой механизм, чтобы был задействован процесс саморегулирования. Для этого требуется институционализация инновационной культуры, т.е. превращение ее в организованный, упорядоченный процесс с определенной структурой отношений, правилами поведения, ответственностью участников. [1]

В Казахстане новые технологические разработки пока что не находят должного применения, при том, что в сфере фундаментальной науки и НИОКР задействованы значительные финансовые и человеческие ресурсы. На наш взгляд, государство должно больше внимания уделять механизмам стимулирования инновационной деятельности предприятий, чтобы заинтересовать их в научных разработках и исследованиях.

Несмотря на все меры государства по поддержке инновационной активности, уровень разработок инноваций и их внедрение в экономику страны довольно низкий вследствие ряда проблем:

- незавершенность большинства научных разработок технологий и продуктов с целью их выхода на рынок для востребованности потребителями. Это резко снижает ценность предлагаемых технологий (или продуктов) со стороны потенциальных партнеров;
- отсутствие современных механизмов внедрения технологических нововведений неразрывно связано с малым инновационным бизнесом, для которого характерны высокие риски высокая отдача в случае успеха. В развитых экономиках существует особый сектор национального хозяйства, обеспечивающий необходимые условия (инфраструктуру) для развития малого инновационного предпринимательства;
- отсутствие на внутреннем рынке платежеспособного спроса на передовые технологии и промышленные нововведения. Наука и научно-техническая деятельность относятся к сфере услуг, которые должны быть востребованы рынком. К сожалению, отечественный рынок научных услуг и наукоемкой продукции в настоящее время очень узок. Большинство предприятий не в состоянии "покупать" услуги науки.

Несмотря на столь пессимистические выводы, Казахстан может стать конкурентоспособной и высокотехнологичной страной. Для этого необходимо:

- сформировать систему действенных рычагов и стимулов к внедрению новых технологий и созданию собственных технологических инноваций хозяйствующими субъектами, поскольку сегодня практически отсутствует спрос на новые технологии со стороны промышленных предприятий;
- создать систему ресурсного обеспечения по созданию и внедрению инноваций в производство с использованием механизмов софинансирования и самофинансирования, задействовав в себя собственные средства, прямые иностранные инвестиции, государственное финансирование, венчурное финансирование;
- развивать систему трансфера технологий, слепо не копируя зарубежные технологии, а адаптируя их к нашей экономической среде с учетом ее специфики.

Для решения этих задач необходимы институциональные условия, в частности, совершенствование законодательной базы и механизмов взаимодействия государства и частного сектора, интеграции науки и производства. В этой связи огромное значение приобретает информационно-аналитическое обеспечение, т.к. ре-

зультаты маркетинговых и технологических исследований рынков и отраслей помогут определить ниши на международных рынках для казахстанского бизнеса.

Наиболее эффективной формой коммерциализации инноваций является выведение инновационной продукции на рынок путем малого предприятия. В Казахстане в последние годы предпринимается много усилий для создания благоприятной бизнес-среды для малых предприятий, сформированы разнообразные и эффективные финансовые инструменты, в т.ч. венчурные фонды, финансирующие малый инновационный бизнес.

Однако в Казахстане возможности реализации этой формы коммерциализации технологий ограничены по ряду причин. Одна из них – наличие системных несоответствий сферы создания новых разработок и технологий находится преимущественно в государственной собственности, право собственности на объекты интеллектуальной собственности, созданных за счет государственных источников принадлежит исключительно государству, хотя авторские права и закрепляются за разработчиками. Механизмов, которые позволяли бы передавать технологии из государственного сектора в коммерческий, как это было сделано, например, в США в 1980-е годы, в Казахстане нет. Это создает ограничения на пути выведения коммерчески привлекательных технологий, создает основания для упущенной выгоды и преимущества для конкурентов.

Для успешного проведения модернизации и инновационного развития отечественной экономики необходимо, чтобы результаты проводимых исследований и разработок оправдывали ожидания ученых, предпринимателей и инвесторов. В первую очередь важно понять результативность и количественно оценить процессы отбора идей, формирования портфеля инновационных проектов, их технологической реализуемости, внедрения в производство, выхода на рынок, достижения ожидаемой доходности. Чтобы сформировать целостную картину успешности инновационных проектов, нужно анализировать международную инновационную практику. Вместе с тем инновационная среда каждого государства уникальна и зависит от специфики региона, уровня экономического развития и уклада национальной экономики, что определяет особые факторы успешности реализации инноваций. Выявление таких факторов в Казахстане может не только создать основу для реалистичной количественной оценки успешности конкретных инновационных проектов, но и ускорить темпы модернизации отечественной экономики.

Среди специалистов сложилось устойчивое мнение о случайном характере и низкой вероятности успешности исследований и разработок. Считается, что прогнозировать развитие инновационного бизнеса очень сложно, поскольку не понятны механизмы его роста.

Прежде всего деятельность компаний оценивается по экономической эффективности как соотношению полученной выгоды и затраченных ресурсов. Более общий подход к оценке результативности инновационной деятельности предполагает наличие всех полученных выгод или результатов, важнейшие из которых – доходность и рост бизнеса.

Однако, даже незавершенный инновационный проект, несмотря на отсутствие экономической эффективности в целом, может иметь положительный результат в виде созданной интеллектуальной собственности, новых технологий, представляющих интерес для патентования и последующей продажи, повышения компетентности сотрудников, их коммуникации и опыта [2].

Экономическая успешность инновационных проектов как вероятность получения более высокой нормы прибыли,

чем от сопоставимых не инновационных проектов, зависит от достижения технических целей проекта (вероятности технического завершения) и вывода на рынок нового продукта (вероятности коммерциализации) [3].

Оценка успешности на уровне инновационной компании базируется на двух фундаментальных показателях: прибыльности и влиянии на бизнес. Поэтому критериями успешности инновационной деятельности на уровне предприятия могут быть: удельный вес коммерчески успешных инновационных проектов; доля продаж введенных за последние годы продуктов; соотношение прибыли и затрат; уровень технической успешности; достижение намеченного объема продаж нового товара; достижение планируемого размера прибыли; прибыльность и успешность по сравнению с конкурентами [4]. Для крупных корпораций успешность инноваций определяется выходом нового продукта на рынок, доходностью и снижением издержек, а также достижением целей проекта, преимуществами для покупателей, коммерческой результативностью и будущим потенциалом [5].

Анализ результативности инновационных проектов, поддержанных венчурными инвесторами, свидетельствует, что около 35% в США и около 60% в Европе оказываются полностью неуспешными и не приносят никакой прибыли, от 20 до 30% дают прибыль до 10%, то есть исходя из стоимости вложенного капитала они не приносят ни убытков, ни ожидаемой доходности [6]. От 8 до 18% компаний, получивших венчурное финансирование, обеспечивают прибыль, значительно превышающую стоимость вложенного капитала, но менее 4% инвестируемых проектов дают венчурным инвесторам большую часть их прибыли.

Зарубежные исследователи в области инноваций выделяют наиболее важные факторы их успешности: поиск рыночной ниши с меньшей конкуренцией; анализ привлекательности и емкости рынка; интенсивный предварительный технико-экономический анализ; детализация концепции продукта по комплексу свойств и позиционированию; конкурентное превосходство; соответствие нового продукта возможностям и стратегии фирмы; доступность финансовых и кадровых ресурсов; поэтапная организационная структура инновационного процесса; поддержка инноваций руководством компании; координация между разработчиками, производственниками и маркетологами; ускоренный выход товара на рынок без ущерба для его качества. На основе систематизации результатов зарубежных исследований можно разделить все факторы, обуславливающие успешность инноваций, на факторы среды, в которой реализуется инновационный проект, и на контролируемые компанией факторы инновационного процесса.

Как свидетельствует международный опыт, к основным причинам неуспешности исследований и разработок [7] относятся: слабая предварительная оценка рынка; неадекватная техническая оценка разработок; недостаточный анализ бизнеса и производственных проблем для обеспечения заданных параметров продукта; нехватка финансовых ресурсов и сложность вывода нового товара на рынок. Кроме того, даже небольшие улучшения инновационного процесса позволяют сэкономить значительные финансовые ресурсы.

При выборе приоритетов развития отечественной науки нельзя допустить исчезновение потенциала биологических и медицинских наук, химии, физики, металловедения, ядерной энергетики и космическим исследованиям.

В Казахстане имеются реальные возможности общения к перспективным направлениям мирового технологического развития. В стране сохранен фунда-

ментальный научный потенциал, необходимый для ускоренного технологического прорыва. В заделе имеются технические новшества, которые могут стать основой для шестого технологического уклада.

Не следует стремиться догонять другие страны в технологическом развитии, копировать разработки – в этом случае разрыв нашего технологического уклада с передовыми странами еще больше увеличится. Надо опираться на передовые отечественные результаты исследований, создавая в стране новый, более высокотехнологичный уклад.

Важнейшим направлением для развития шестого технологического уклада является возобновляемая энергетика. В Казахстане имеются весомые предпосылки для развития кремниевой отрасли – основы солнечной энергетики. Имеется достаточная сырьевая база – 65 млн тонн высококачественного кварца для производства металлургического кремния повышенной чистоты (более 99,9%) и 267 млн тонн кварцитов для производства металлургического кремния с содержанием 97-99,9%.

В развитие этого направления казахстанскими учеными разработаны несколько энергосберегающих технологий, основанных на использовании очевидных преимуществ – природных богатств (огромные запасы кварцитов и потенциал солнечной энергии – 300 солнечных дней в году).

В стране производится металлургический кремний на заводах, построенных на основе отечественных разработок. Но чтобы выпускать конечную продукцию более высокого уровня передела и получать высокочистый поли- и монокремний, а также солнечные элементы, на помощь должна прийти наука. Казахские ученые уже разработали технологии производства кремниевой продукции высшей чистоты и солнечных элементов на их основе. Задача состоит в том, чтобы создать технологии, которые были бы дешевле и соответствовали международным стандартам, конкурировали на мировом рынке.

На территории Казахстана можно создать предприятия полного технологического цикла для выпуска солнечных энергоустановок, объединив их в кластер солнечной энергетики и подчинив единой цели: от получения кремния высокой чистоты, отработки материалов на наноуровне до сборки готовых систем солнечных установок.

Новым перспективным инновационным контуром являются информационные технологии. По оценкам специалистов рынок IT-технологий в Казахстане увеличивается в среднем на 25%.

Особое значение имеет поддержка космических исследований как основы для формирования нового инновационно-технологического контура. В Казахстане для этого имеются предпосылки. Опираясь на свой космический потенциал и развивая его, Казахстан может повысить технологический уровень и наукоемкость экономики, обеспечить новый уровень решения задач международного сотрудничества, укрепить свои позиции в мировом сообществе. Прорывом в этом направлении может стать сотрудничество между Республикой Казахстан и Россией по эффективному использованию комплекса "Байконур", которым в частности, предусматриваются создание и эксплуатация на космодроме "Байтерек" на базе КРК "Ангара". Для реализации проекта создано совместное казахстанско-российское предприятие в г. Астане на принципах обоюдного равного участия. В перспективе предполагается создание парка космических технологий, в создание которого будет вложено около 150 млн долларов США.

Как показывает казахстанский опыт, и это относится к другим странам СНГ, в первую очередь развитие национального инновационного рынка сдерживается несколькими факторами: отсутствие спроса на высокотехнологичную продукцию, недостаточная экономическая мотивация заниматься таким сложным, обременительным и рискованным бизнесом, как венчурное предпринимательство.

Скорость обновления продуктовых линеек и реализации инноваций не может быть обеспечена без высокого уровня компетенций, опыта и соответствующего мышления отечественных предпринимателей, с одной стороны, и наличия достаточного капитала – с другой. Необходима не только целостная система финансовых институтов, обеспечивающая непрерывный цикл финансирования инновационных компаний, но и наличие развитых системообразующих элементов инфраструктуры: консультационных, кадровых, коммуникативных.

По мнению экспертов, другим фактором, оказывающим влияние на развитие сектора прямых и венчурных инвестиций, является упрощение процедуры создания фондов прямого и венчурного капитала, в частности, снятие чрезмерных ограничений, вовлечение средств пенсионных фондов, банков и страховых компаний. Это особенно актуально для стран Таможенного союза.

При коммерциализации инноваций не следует забывать, что решающее значение имеет скорость выхода новинки на рынок, потому что срок жизни любой инновации ограничен: преимущества инновационности сохраняются только до момента появления конкурен-

тов. Отсутствие современной технологической инфраструктуры в стране не способствует зарождению инноваций и их реализации.

Исходя из общих закономерностей долгосрочного экономического роста, оптимальная стратегия развития и распространения нового технологического уклада в казахстанской экономике должна основываться на сочетании лидерства в тех направлениях, где казахстанский научно-промышленный комплекс имеет технологическое превосходство; догоняющего развития в направлениях, где наблюдается значительное отставание; опережающей коммерциализации в остальных направлениях.

1. Инновационное развитие экономики / Аймагамбетов Е.Б., Алимбаев А.А., Притворова Т.П. и др. – Караганда, 2010. – 453 с.
2. Lewis M.A. Success Failure and Organisational Competence: A Case Study of the New Product Development Process / Lewis M.A. // Journal of Engineering Technology Management. 2001. – Vol. 18. – № 2. – P. 185-206.
3. Mansfield E. Organizational and Strategic Factors Associated with Probabilities of Success in Industrial R&D / Mansfield E., Wagner S. // The Journal of Business. 1975. – Vol. 48. – № 2. – P. 179-198.
4. Cooper R.G. Winning Businesses in Product Development: The Critical Success Factors / Cooper R.G., Kleinschmidt E.J. // Research-Technology Management. 1996. – Vol. 39/ – № 4. – P. 18-29.
5. Refining the Search for Project Success Factors: A Multivariate, Typological Approach / Shenhar A.J., Tishler A., Dvir D., Lipovetsky S., Lechter T. // R&D Management. 2002. – Vol. 32. – № 2. – P. 111-126.
6. Андреев В.А. Доходность инвестиций в инновационный бизнес / Андреев В.А. // Вестник Финансовой академии. 2009. – № 6. – С. 48-61.
7. Daude B. Analyse de la Maitrise des Risques / Daude B. // Revue Francaise de Gestion. 1980. Jan.-Feb. – P. 44; New Problems, New Solutions: Making Portfolio Management More Effective / Cooper R.G., Edgett S.J., Kleinschmidt E.J. // Research-Technology Management. 2000. – Vol. 43. – № 2. – P. 18-33.

Надійшла до редколегії 25.06.12

УДК 338.242.4 (574)

А. Таубаев, д-р экон. наук (Карагандинский экон. ун-т Казпотребсоюза),
С. Байбосынов, докторант PhD (Карагандинский экон. ун-т Казпотребсоюза),
Б. Жукенов, докторант PhD (Карагандинский экон. ун-т Казпотребсоюза)

УСЛОВИЯ И ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИННОВАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ В КАЗАХСТАНЕ

Досліджені теоретичні основи, умови і передумови формування національної інноваційної системи в умовах сучасної економіки. Визначено, що національна інноваційна система – це сукупність взаємопов'язаних організацій і структур, зайнятих виробництвом і комерційною реалізацією наукових знань і технологій в межах національних кордонів. Виявлені проблеми, які стримують активізацію інноваційної діяльності в Казахстані.

Ключові слова: національна інноваційна система, нова економіка, умови активізації інноваційної діяльності, системний опис інноваційного процесу.

Исследованы теоретические основы, условия и предпосылки формирования национальной инновационной системы в условиях современной экономики. Определено, что национальная инновационная система – это совокупность взаимосвязанных организаций и структур, занятых производством и коммерческой реализацией научных знаний и технологий в пределах национальных границ. Выявлены проблемы, сдерживающие активизацию инновационной деятельности в Казахстане.

Ключевые слова: национальная инновационная система, новая экономика, условия активизации инновационной деятельности, системное описание инновационного процесса.

In the article had researched the theoretical basis, conditions and prerequisites for the formation of the national innovative system in a modern economy. Also had determined that the national innovative system is a set of related organizations and institutions which are engaged to the production and commercial implementation of the scientific knowledge and technology within national borders. Identified the problems which are constraining the revitalization of innovative activity in Kazakhstan.

Keywords: national innovative system, the new economy, conditions for innovation, system description of the innovation process.

Формирование новой парадигмы научно-технического развития мировой экономики, по мнению многих экспертов, связано с усилением социально-экономической направленности новых технологий. В следующих десятилетиях может начаться революция в здравоохранении на основе использования генетических методов лечения, произойдут радикальные изменения в принципах и методах природоохранной деятельности.

В процессе смены технологических укладов в рамках отдельных стран формируются и эволюционируют национальные инновационные системы (НИС). НИС – это совокупность взаимосвязанных организаций (структур), занятых производством и коммерческой реализацией научных знаний и технологий в пределах нацио-

нальных границ – мелкие и крупные компании, университеты, государственные лаборатории, технопарки и инкубаторы. Другая часть НИС – комплекс институтов правового, финансового и социального характера, обеспечивающий инновационные процессы и имеющий прочные национальные корни, традиции, политические и культурные особенности [1-3].

Инновационные системы формируются под влиянием множества объективно заданных для каждой страны факторов, включая её размеры, наличие природных ресурсов, географическое положение и климат, особенности исторического развития институтов государства и форм предпринимательской деятельности. Эти факторы рассматриваются как детерминанты направ-

ления и скорости эволюции инновационной активности. Кроме того, каждая НИС характеризуется определенной структурной и некоторой степенью порядка, предполагающими достаточную стабильность институционального взаимодействия. При этом в каждой стране формируется национальная конфигурация институциональных элементов.

Изучение истории НИС на протяжении XX в. показало, что в первой его половине определяющим фактором формирования была активность предпринимательского сектора, находящегося под влиянием чисто рыночных сил. Это было характерно для США и в основном для европейских стран. В течение и после Второй мировой войны резко усилилось воздействие государства на инновационную сферу, что привело к ускорению её роста, усилению политических приоритетов развития, расширению взаимосвязей корпоративной науки с другими секторами, усложнению типологии научных учреждений. Во второй половине 80-х гг. государственное влияние начало ослабевать, усилилось действие факторов глобального рынка [4].

В 60-70 гг. XX в. реализация государством разнообразных функций в сфере приобрела стабильный характер, а научная и/или научно-техническая политика стала самостоятельным, часто одним из центральных направлений государственного регулирования.

Приоритетное отношение государства к развитию науки на протяжении нескольких десятилетий оказало ощутимый кумулятивный эффект: усилились позиции государства в научно-технической сфере, изменились традиционные механизмы взаимодействия отдельных секторов НИС, повысилась роль науки в общественно-экономическом развитии.

Определение и ранжирование приоритетов научно-технического развития и принятие решений о финансировании крупных государственных программ прочно встроено в политический, законодательный и бюджетный процессы развитых стран. Соответствующие механизмы согласования интересов предполагают участие влиятельных политических сил и наиболее весомых участников инновационного процесса – представителей министерств и ведомств, финансирующих исследования и разработки, крупных корпораций – подрядчиков, небольших наукоемких компаний, интересы которых, как правило, хорошо представлены в парламентах, а также лидеров научного сообщества. Эти процессы в последнее десятилетие все более активно опираются на разнообразные аналитические методы – прогнозирование по методу Дельфи; составление перечней критических технологий, привлекающих многих экспертов из научного сообщества.

Не менее важной функцией государства в развитых странах стало создание благоприятных условий для инновационной деятельности предпринимательского сектора. Для реализации этой функции используются следующие меры экономической и бюджетной политики:

- включение затрат на ИР частного сектора в себестоимость продукции;
- списание значительной части научного оборудования по ускоренным нормам амортизации;
- применение системы адресных налоговых льгот, нацеленных на постоянное наращивание сумм научных расходов в крупных корпорациях и на привлечение мелкого и среднего бизнеса к инновационной деятельности в сфере новых технологий;
- льготное кредитование научно-технических разработок и долевого финансирование крупных проектов, создание институциональных условий для развития венчурного финансирования;

- безвозмездная передача или предоставление на льготных условиях государственного имущества или земли для организации инновационных предприятий (в основном в сфере образования или для мелкого и среднего бизнеса), а также для создания научной инфраструктуры в регионах.

Указанные меры используются во всех развитых и в новых индустриальных странах и дополняются действиями центральных и местных властей по развитию антимонопольного регулирования, таможенной политики, охраны прав интеллектуальной собственности в интересах стимулирования инновационной активности. Различия между странами выражаются в основном в сроках применения указанных инструментов, масштабах предоставляемых льгот, приоритетности поддержки тех или иных отраслей.

Таким образом, главным итогом развития инновационной сферы в XX в. является, на наш взгляд, не появление какой-либо технической идеи или успешная экономическая реализация новых технологий, а возникновение в национальных хозяйствах принципиально нового организма – инновационных систем, в рамках которых непрерывно зарождаются и реализуются кластеры радикальных нововведений. Успешное функционирование таких систем требует не только сильной науки и образования, но и целого комплекса других институциональных условий. Наиболее важными среди них следует выделить [1]:

1. Конкурентоспособный предпринимательский спектр как важнейший сегмент национальных систем. Его ядром, как и в начале века, продолжают оставаться крупные корпорации. Исследовательский потенциал, масштабы концентрации ресурсов, гибкость в перераспределении средств с неперспективных на наиболее приоритетные направления характеризуют особую функцию корпораций как лидеров в процессе создания и коммерческой реализации нововведений. Они определяют уровень и тенденции инновационной деятельности каждой отдельно взятой страны, выполняя функции, которые не могут взять на себя другие сектора НИС – университеты, государственные лаборатории, неприбыльные организации.

2. Приоритет государственной политики в развитии образования, науки и технологий, создании благоприятных институциональных условий для инновационного роста. Реализация такой политики в последние десятилетия XX в. выводит многие страны – вчерашние аутсайдеры научно-технологического развития в лидеры по ряду принципиально важных направлений.

3. Интеграция в глобальную инновационную сферу как важнейшее условие развития национального научно-технического потенциала. Заметное увеличение удельного веса зарубежного финансирования ИР во всех странах, высокие темпы роста мировой торговли наукоемкими товарами и услугами, интеллектуальной собственностью в 90-е гг., появление новых стран-экспортеров, а также постоянное расширение перечня стран, производящих наукоемкие товары, свидетельствуют об эффективности такой стратегии. Высокая степень интернационализации инновационной деятельности не отменяет, а усиливает значение её национальных основ вследствие тесных связей процесса нововведений с институциональными условиями данной страны, доступом к финансовым и кадровым ресурсам, сложившимся взаимосвязям с научным сообществом и наиболее крупными потребителями.

Становление «новой экономики» в ведущих индустриальных странах в значительной мере обусловлено изменением экономической роли инноваций, темпов

направлений и механизмов реализации инновационных процессов [2-7]. Эмпирический анализ тенденций и факторов экономического роста в странах ОЭСР в 1990-е гг. свидетельствует о том, что инновации стали "ключевой движущей силой более продуктивного экономического роста". Это подтверждается: резким ростом таких индикаторов, как мультифакторный индекс производительности труда, отражающий эффективность производительного использования труда и капитала; усиливающимся влиянием технологического прогресса, овеященного в инвестиционных товарах (включая информационно-коммуникационные технологии – ИКТ), и знаний, воплощенных в квалифицированной рабочей силе. Изменение взаимосвязей науки, технологий и экономического роста является одной из важнейших характеристик "новой экономики" [5]. Ниже мы рассмотрим основные из них.

1. Динамика и качество экономического роста все сильнее зависят от технологических сдвигов на базе инноваций. Это выражается в следующем: интенсивном росте инвестиций в научные исследования и разработки, технологических и организационных инноваций и повышении экономической отдачи от них (причем основной эффект достигается за счет не столько непосредственного первоначального внедрения инноваций, сколько широкого распространения и применения инновационных продуктов и услуг); опережающей динамике высокотехнологических отраслей промышленности и сферы услуг, увеличении наукоемкости и инновационной активности всех секторов экономики, в том числе традиционных, возникновении новых видов экономической деятельности.

2. Ускорение технологического прогресса, сокращение жизненного цикла продуктов и услуг и особенно сроков проведения исследований, разработок и внедрения инноваций. В развитых странах в структуре промышленности и промышленных исследований и разработок отмечаются очевидные сдвиги в сторону инновационно-активных, динамично изменяющихся отраслей с коротким жизненным циклом продукции (например, производство компьютеров), снижением доли тех, где цикл длиннее и доминированием исследований и инноваций, связанных с технологическими процессами, а не с продуктами (металлургия, химическая промышленность и др.).

Повышению интенсивности инновационной деятельности способствовали бурное развитие ИКТ, обеспечивших принципиальную возможность решения радикально новых научных проблем (высокопроизводительные вычисления, расшифровка ДНК и т.п.), быстрое распространение знаний, преодоление естественной монополии на услуги связи, возникновение новых рынков и т.д.

3. Наука все сильнее ориентируется на потребности экономики, в её развитии отмечаются радикальные изменения, связанные, прежде всего с повышением удельного веса предпринимательского сектора, как в выполнении, так и в финансировании исследований, концентрацией последних в высокотехнологичных отраслях и сфере услуг, растущей инновационной ориентацией науки, в том числе фундаментальной (увеличение масштабов поисковых исследований, объемов прикладных работ в университетах и фундаментальных – в промышленных корпорациях; использование научных публикаций в патентах и т.п.). Более тесные связи между тематикой исследований и корпоративной стратегией компаний проявляются также в трансформации институциональных форм научной деятельности, в частности, путем перемещения промышленных исследо-

ваний из специализированных научных подразделений корпораций в производственные, что способствует преодолению внутрифирменных барьеров, снижению транзакционных издержек и более эффективному воплощению научных результатов в продукты и услуги. Одновременно видоизменяются методология (интеграция отраслей знания, развитие междисциплинарных исследований, математизация науки и т.п.), инструментов (микроэлектроника, миниатюризация приборов, компьютеризация, использование Интернета и др.) и организация науки (возникновение сетевых, ассоциативных структур, временных коллективов, распространение проектного финансирования и т.д.).

4. "Новая экономика" – сетевая экономика, в которой взаимосвязи выполняют системообразующую роль. Это оказывает прямое влияние на развитие инновационной деятельности, не только эффективность, но и сама возможность которой определяются совокупностью прямых и обратных связей между различными стадиями инновационного цикла, производителями и потребностями знаний, фирмами, рынком, государством как в пределах национальных границ, так и во все большей степени в глобальном масштабе. Успешная реализация инноваций зависит от наличия и общедоступных знаний, создаваемых, например, государственными научными организациями и университетами, и собственной научно-исследовательской базы, ноу-хау компаний. Важная роль принадлежит здесь сложившимся формам связи между наукой и производством и передаче технологий, уровню развития инфраструктуры, механизмам финансирования науки и инноваций, принятой стратегии научно-технической политики и т.д. В экономике, основанной на знаниях, "возможность и способность получить доступ к знаниям или присоединиться к связям по поводу обладания ими (обучения) определяют социально-экономическое положение фирм и индивидуумов".

Переход от линейного (по цепочке "наука – производство – потребление") к системному описанию инновационного процесса на практике ознаменовал собой переоценку детерминантов экономического роста, фокусируя внимание на институтах и взаимосвязях. Ещё одна принципиальная характеристика НИС – центральная роль предприятий в инновационном процессе. Наука может продуцировать знания и даже стимулировать спрос на них, предлагая новые, ранее неизвестные технологии, овладение которыми обеспечивает усиление конкурентных позиций предприятий, но именно последние осуществляют практическую реализацию инноваций, их продвижение к потребителям и формирование обратных связей.

По нашему мнению, с этих позиций и следует подходить в оценке состояния сферы науки и инноваций в Казахстане и обосновании системных решений по её модернизации в направлениях, адекватных потребностям "новой экономики". Только комплексный подход к реструктуризации национальной инновационной системы по схеме "институты – механизмы – политика" позволит преодолеть те диспропорции и "узкие места", которые стали тормозом на пути инновационного развития отечественной экономики.

В последнее десятилетие казахстанская наука находится в качественно новых экономических, социальных и политических условиях, которые во многом предопределили её нынешнее состояние. Изменение социально-экономической ситуации в ближайшей и долгосрочной перспективе, несомненно, будет оказывать непосредственное влияние на факторы и тенденции её дальнейшей динамики. Между тем следует учитывать,

что институциональная структура казахстанской науки, её внутренние взаимосвязи, механизмы функционирования в основном сформировались задолго до начала радикальных политических и экономических реформ и далеко не всегда способствовали эффективной интеграции науки в рыночную среду. Научные организации и сами ученые, столкнувшись с непривычными для них реалиями, пытались теми или иными способами адаптироваться к новым условиям. Однако такая адаптация происходила в условиях отсутствия своевременной реакции со стороны государства, обоснованных стратегических решений, нацеленных на адекватную трансформацию науки и повышение её роли в обеспечении позитивных социально-экономических преобразований в стране. В условиях охватившего страну общесистемного кризиса в совокупности это привело к резкому обострению ситуации в сфере науки.

Национальная инновационная система Казахстана сегодня не сбалансирована; её основные элементы – научно-техническая сфера, предприятия, инновационная инфраструктура – существуют изолированно друг от друга. Стратегия промышленного сектора в условиях неопределенной экономической ситуации в стране не ориентирована на инновационное развитие, использование результатов отечественных исследований и разработок. Уровень инновационной активности в промышленности даже на фоне инвестиционного подъема 1999-2010 гг. не превышает 5% по сравнению с 51% в среднем по странам ЕС. Однако автаркия науки и промышленности не может длиться долго, поскольку имеющаяся научно-техническая база изнашивается довольно быстро. Наука в её нынешнем виде не способна эффективно взаимодействовать с промышленностью и адекватно реагировать на потребности экономики. Вовлечение

научных разработок в хозяйственный оборот сдерживается и нерешенностью проблем распределения прав интеллектуальной собственности, неразвитостью рынка технологий и информационных услуг.

В то же время проводимые в стране рыночные преобразования не стали стимулом к активизации инновационной деятельности. Сложившаяся модель функционирования экономики отличается внутренними механизмами саморазвития и инерционности, неблагоприятными для научно-технического прогресса и инновационного развития. На фоне обостряющихся проблем воспроизводства промышленного потенциала (высокий уровень износа основных фондов, низкая конкурентоспособность многих видов производимой продукции, устаревшие ресурсоемкие технологии и т.д.) достижения науки по-прежнему остаются невостребованными.

При сохранении подобной тенденции можно ожидать необратимую деградацию, как науки, так и высокотехнологичных отраслей, поэтому скорейшая модернизация национальной инновационной системы становится первоочередной задачей формирования "новой экономики".

1. Иванова Н. Инновационная сфера: итоги столетия / Иванова Н. // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – №8. – С. 22-35.
2. Иванова Н. Национальные инновационные системы / Иванова Н. // Вопросы экономики. – 2001. – №7. – С. 59-71.
3. Иванова Н. Национальная инновационная система / Иванова Н. – М., 2002.
4. Маевский С.В. Эволюционная теория и технологический прогресс / Маевский С.В. // Вопросы экономики. – 2001. – №11. – С. 4.
5. Гохберг Л. Национальная инновационная система России в условиях "новой экономики" / Гохберг Л. // Вопросы экономики. – 2002. – №8.
6. Freeman C. Technology Policy and Economic Performance. London Pinter Publishers, 1987.
7. Gokhberg L., Peck M., Gacs J. Russian Applied Research and Development: Ist Problems and Ist Promise. Laxenburg (Austria), IASA, 1997. – P. 9.

Надійшла до редколегії 25.06.12

УДК 339.543.62

А. Таубаев, д-р экон. наук (Карагандинский экон. ун-т Казпотребсоюза),
Д. Улыбышев, канд. экон. наук, доц. (Карагандинский экон. ун-т Казпотребсоюза)

ОЦЕНКА РЕЗУЛЬТАТИВНОСТИ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИННОВАЦИОННЫХ СИСТЕМ СТРАН-УЧАСТНИЦ ТАМОЖЕННОГО СОЮЗА

Проаналізовані базові індикатори розвитку національних інноваційних систем Росії, Казахстану, Білорусі на основі дослідження зіставних параметрів результативності наукового сектору і сектору інноваційного підприємництва, проведено ранжування країн по досліджуваних показниках.

Ключові слова: національна інноваційна система, дослідні організації, інноваційна активність, результативність.

Проанализированы базовые индикаторы развития национальных инновационных систем России, Казахстана, Беларуси на основе исследования сопоставимых параметров результативности научного сектора и сектора инновационного предпринимательства, проведено ранжирование стран по исследованным показателям.

Ключевые слова: национальная инновационная система, исследовательские организации, инновационная активность, результативность.

In the article the analysis of base indicators of development of the national innovative systems of Russia, Kazakhstan and Belarus is carried out on the basis of research of comparable parameters of productivity of scientific sector and sector of innovative business, also ranging of the countries on the investigated parameters is carried out.

Key words: national innovative system, research organizations, innovative activity, productivity.

Республика Казахстан, Республика Беларусь и Российская Федерация в соответствии с Договором от 6 октября 2007 г. формируют Таможенный Союз, что предусматривает создание единой таможенной территории, в пределах которой не применяются таможенные пошлины и ограничения экономического характера, за исключением специальных защитных, антидемпинговых и компенсационных мер. Результаты устранения таможенных и других видов контроля превзошли ожидания: рост взаимной торговли за 9 мес. 2011 г. внутри Таможенного Союза составил по отношению к прошлому году 44%. Это в два раза больше, чем рост международной торговли в целом. С 1 января 2012 г. Предусмотрено, что наряду с общим рынком товаров у нас заработает общий рынок услуг, капитала и труда в

соответствии с уже подписанными соглашениями по формированию Единого экономического пространства [1]. В этой связи, нами осуществлена попытка выявить страновые особенности и ключевые проблемы развития национальных инновационных систем стран, входящих в Таможенный Союз.

Несмотря на то, что формирование и развитие национальных инновационных систем России, Казахстана и Беларуси имеет много схожих черт [2-4], поскольку единая научная и производственная база экономики бывшего СССР наложила отпечаток на их становление и функционирование, выбранный каждой из стран путь развития собственной национальной инновационной системы обусловил наличие особенностей их функционирования и результативности. Однако, объединение

© Таубаев А., Улыбышев Д., 2012

Казахстана, России и Беларуси в единое экономическое пространство позволяет утверждать, что в перспективе имеются возможности для глубокой интеграции национальных инновационных систем стран-участниц Таможенного Союза не только на основе обмена инновационными товарами и услугами, но и обмена инновационными проектами, создания совместных научных и инновационных программ, развития совместных инновационных предприятий и институтов развития. С учетом этого актуальным является сопоставление параметров развития национальных инновационных систем трех стран с целью определения перспектив и особенностей интеграции в научно-инновационной сфере.

Оценка результативности национальных инновационных систем стран-участниц Таможенного Союза нами осуществлена на основе набора стандартных статистических параметров по двум блокам – результативность научного сектора (4 параметра) и сектора инновационного предпринимательства (3 параметра) – с последующим ранжированием стран по уровню интегральной результативности национальных инновационных систем.

Оценим объем научно-исследовательских работ, сопоставив его между странами на основе сравнения с величиной ВВП (рис. 1). Из рисунка видно, что наибольший объем исследований выполняется в Российской Федерации, при этом данный параметр почти в два раза выше чем в Беларуси и почти в 6 по сравнению с Казахстаном.

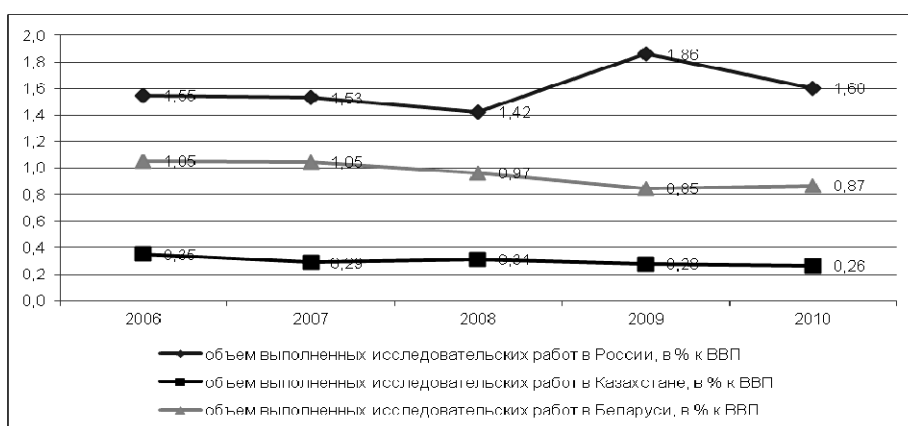

Рис. 1. Объем выполненных исследовательских работ, % к ВВП *

* Источник: Сайты национальных агентств по статистике РФ, РК, РБ [5]

Следует отметить, что только в России в указанный период этот показатель возрастал, что указывает на факт роста объема научных работ, выполняемых одним исследователем, в то время как для Казахстана и Беларуси тенденция является обратной.

Оценим структуру внутренних затрат на исследования и разработки (рис. 2). Очевидно, что только в Рос-

сии имеет место тенденция роста капитальных внутренних затрат, а в Казахстане и в меньшей степени в Беларуси увеличиваются внутренние текущие затраты. Это непосредственно указывает на недостаток ресурсов для обновления материально-технической базы исследовательского сектора последних двух стран.

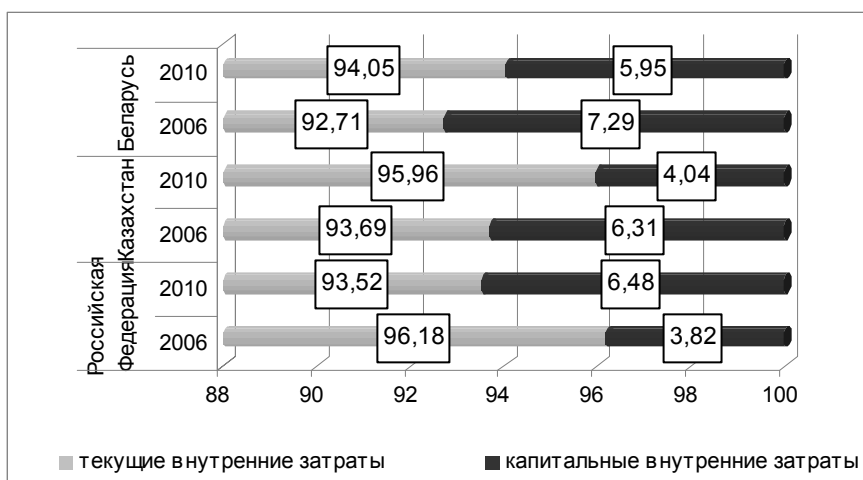

Рис. 2. Структура внутренних затрат на исследования и разработки, % *

* Источник: Сайты национальных агентств по статистике РФ, РК, РБ [5].

Оценим результативность сектора инновационного предпринимательства, а именно параметр степени инновационности экономики – инновационную активность промышленных предприятий (рис. 3).

По данным рис. 3 наивысшая инновационная активность фиксируется на протяжении всего периода в Беларуси, что легко объяснимо с позиции крайне низкого удельного веса сырьевого сектора в экономике этой

страны. Далее следует Россия, которая, несмотря на высокую долю горнодобывающей промышленности, смогла сохранить предприятия таких высокотехнологичных отраслей как ВПК, автомобиле-, самолето- и приборостроение. Казахстан же по данному параметру является явным аутсайдером в виду того, что в его экономике крайне низкую долю занимают высокотехнологичные предприятия, выпускающие продукцию с вы-

сокой добавленной стоимостью, а основу промышленной продукции составляют энергоносители и металлы.

Также следует отметить, что по сравнению с 2006-2007 гг. (пик развития экономики трех стран) наблюдается снижение уровня инновационной активности, которое наиболее заметно в Беларуси, где инновационная активность сократилась почти на 1%.

В то же время тенденции к изменению объемов инновационной продукции отличны от предыдущих (рис. 4).

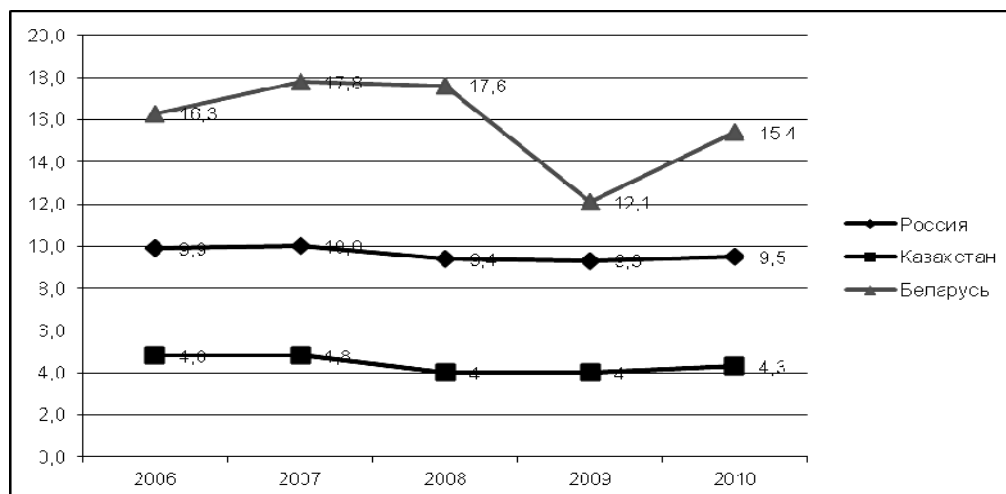

Рис. 3. Инновационная активность промышленных предприятий, % *

* Источник: Сайты национальных агентств по статистике РФ, РК, РБ [5].

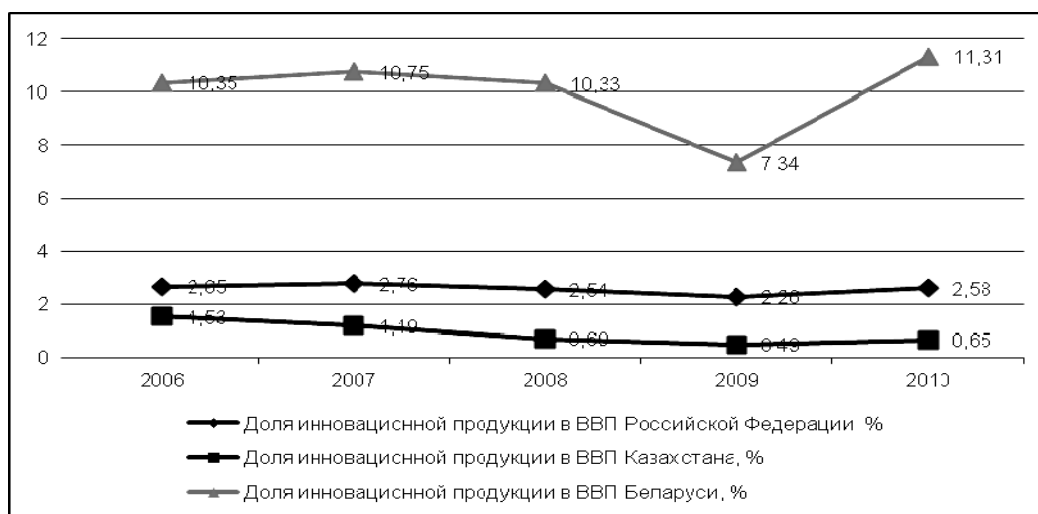

Рис. 4. Доля инновационной продукции в ВВП, % *

* Источник: Сайты национальных агентств по статистике РФ, РК, РБ [5].

Тренды показывают, что ВВП Беларуси в гораздо большей степени чем у двух других стран формируется за счет инновационной продукции. В то время как в Казахстане видим явное отставание в развитии инновационных производств, продукция которых составляет менее 1% ВВП.

Также необходимо указать, что имеется тенденция к сокращению доли инновационной продукции в ВВП России (0,07%) и Казахстана (0,88%), в то время как в Беларуси прирост по сравнению с 2006 г. составил почти 1%.

Рассмотрим последний параметр результативности сектора инновационного предпринимательства – фондоотдачу, которая в нашем случае принимает вид со-

отношения объема инновационной продукции и затрат на технологические инновации (рис. 5).

Данные показывают, что наивысшая отдача с вложенных средств, в технологическую модернизацию промышленного производства, наблюдается в Беларуси, где на каждый вложенный рубль в 2010 г. приходилось более 6,5 рублей инновационной продукции. В Казахстане этот показатель демонстрирует крайне негативную тенденцию: на 1 тенге затрат приходится всего 0,6 тенге инновационной продукции. Кроме того, только в Беларуси наблюдается положительный прирост фондоотдачи, в то время как Россия и Казахстан теряют в эффективности затрат на технологические инновации.

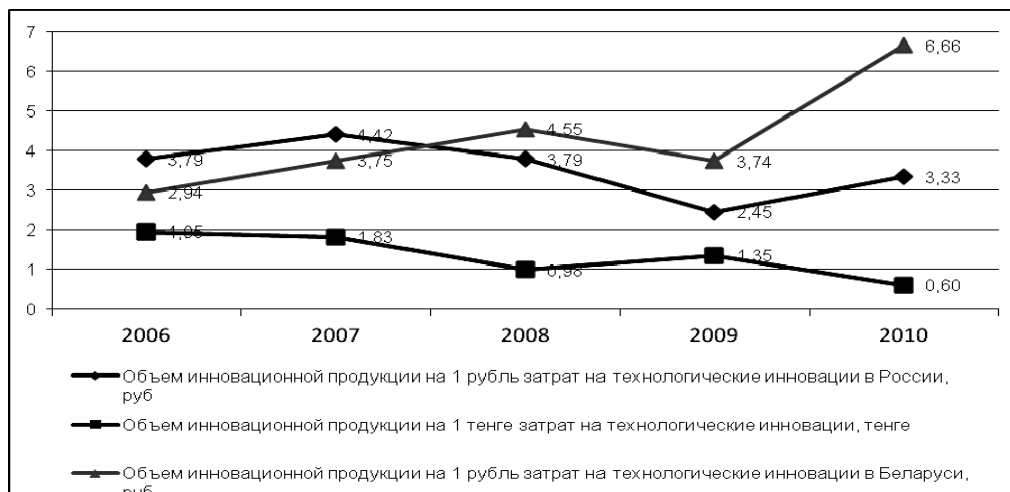

Рис. 5. Фондоотдача в секторе инновационного предпринимательства *

* Источник: Сайты национальных агентств по статистике РФ, РК, РБ [5].

Подведем итог оценке результативности национальных инновационных систем стран-участниц Таможенного Союза, осуществив ранжирование по представленным показателям. Присвоим каждой из

стран по каждому из параметров значения 1, 2 и 3, где 1 – наилучшее значение показателя или его наибольший прирост, а 3 – наименьшее значение или прирост (табл. 1).

Таблица 1. Ранжирование стран-участниц Таможенного Союза по результативности национальных инновационных систем

Показатель	Россия	Казахстан	Беларусь
Численность организаций, выполнявших научные исследования, на 100 тыс. чел.	3	2	1
Прирост количества организаций, выполнявших научные исследования, %	2	3	1
Численность персонала, занятого исследованиями и разработками, на 100 тыс. чел.	1	3	2
Прирост численности персонала, занятого исследованиями и разработками, %	3	2	1
Объем выполненных исследовательских работ, в % к ВВП	1	3	2
Прирост объема выполненных исследовательских работ, %	1	2	3
Доля капитальных внутренних затрат на исследования и разработки, %	1	3	2
Прирост доли капитальных внутренних затрат на исследования и разработки, %	1	3	2
Инновационная активность промышленных предприятий, %	2	3	1
Прирост инновационной активности промышленных предприятий, %	1	2	3
Доля инновационной продукции в ВВП, %	2	3	1
Прирост доли инновационной продукции в ВВП, %	2	3	1
Фондоотдача в секторе инновационного предпринимательства	2	3	1
Прирост фондоотдачи в секторе инновационного предпринимательства, %	2	3	1
Сумма рангов	24	38	22
Итоговый ранг	2	3	1

Таким образом, данные таблицы показывают, что национальные инновационные системы России и Беларуси более результативны, чем национальная инновационная система Казахстана. Следует отметить, что национальная инновационная система России наиболее эффективна в части научного сектора, в то время как национальная инновационная система Беларуси более результативна по сектору инновационного предпринимательства.

Следовательно, чтобы ускорить инновационное развитие экономики, Казахстану необходимо учесть опыт Российской Федерации по сохранению и развитию научного

потенциала и опыт Беларуси по сохранению и развитию инновационных перерабатывающих производств.

1. Интернет-ресурс: <http://nashmir.kz/news/tamozhennyi-soyuz-rezultaty-prevzoshli-ozhidaniy>.
2. Концепция национальной инновационной системы Республики Беларусь. – Минск, 2006. – 39 с.
3. Зверев А.В. Формирование национальной инновационной системы: мировой опыт и российские перспективы: автореферат дисс. на соискание ученой степени д-ра экон. наук. / А.В. Зверев – Москва, 2009. – 57 с.
4. Таубаев А. Условия и предпосылки формирования наукоемкого сектора в современной экономике/ Таубаев А. // Вестник КЭУ: экономика, философия, педагогика, юриспруденция. – 2011. – №3 (22). – С. 65-68.
5. Сайты национальных агентств по статистике РФ, РК, РБ: <http://www.gks.ru>; <http://www.stat.kz>; <http://belstat.gov.by>.

Надійшла до редколегії 25.06.12

УДК 338. 43 (574)

К. Ахметова, канд. экон. наук, доц. (Карагандинский экон. ун-т Казпотребсоюза)

К ВОПРОСУ О НЕОБХОДИМОСТИ ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ АГРАРНОГО СЕКТОРА КАЗАХСТАНА

Обґрунтовано, що від рівня розвитку АПК – найважливішого сектору економіки залежать продовольча безпека країни, рівень і якість життя населення, а також постачання багатьох галузей національного господарства сировиною. Доведено, що формування конкурентоспроможного сільського господарства і аграрного сектора в цілому є стратегічним завданням держави.

Ключові слова: аграрний сектор, конкурентоспроможність держави, конкурентоспроможність галузі, конкурентоспроможність продукту, конкуренція, фактори конкурентоспроможності.

Обоснованно, что от уровня развития АПК – важнейшего сектора экономики зависят продовольственная безопасность страны, уровень и качество жизни населения, а также снабжение многих отраслей национального хозяйства сырьем. Доведено, что формирование конкурентоспособного сельского хозяйства и аграрного сектора в целом является стратегической задачей государства.

Ключевые слова: аграрный сектор, конкурентоспособность страны, конкурентоспособность отрасли, конкурентоспособность продукта, конкуренция, факторы конкурентоспособности.

Agriculture-industrial complex is an important sector of economy. Food safety of the country, level of people's life quality depend on it. Agriculture takes a special place in the structure of agricultural-industrial complex. a lot of industrial branches depend on the supply of raw materials by agriculture. that is why forming of competitive agriculture and agrarian sector is a state's strategic task.

Key words: agrarian sector, competitiveness of the country, competitiveness of the branch, competitiveness of the product, competition, factors of competitiveness.

Устойчивое и сбалансированное развитие экономики Казахстана в ближайшее десятилетие будет обеспечено за счет ускоренной диверсификации и повышения ее конкурентоспособности. Один из стратегических приоритетов форсированного индустриально-инновационного развития (ФИИР) – создание конкурентоспособных, экспортоориентированных производств. В условиях усложняющейся ситуации на мировых продовольственных рынках обеспечение продовольственной безопасности и доступности продовольствия для населения становится особенно актуальным. Главным условием выполнения этих задач является повышение конкурентоспособности аграрного сектора.

По утверждению Адама Смита, **конкуренция** – это поведенческая категория, когда индивидуальные продавцы и покупатели соперничают на рынке за более выгодные условия продажи и покупки товаров и услуг, в результате чего происходит оптимальное распределению труда и капитала [1]. С точки зрения И. Шумпетера эффективная конкуренция – конкуренция, способствующая расширению объемов производства, росту производительности труда, сужению (расширению) ассортимента выпускаемой продукции [2]. По мнению М. Портера, в любой отрасли, будь-то отрасль национального или международного масштаба, производство товаров или сфера услуг, суть конкуренции выражается пятью движущими конкурентными силами: выход на рынок новых конкурентов, угроза со стороны субститутов, рыночная власть покупателей, рыночная власть поставщиков, соперничество между действующими на рынке конкурентами [3]. Эти силы определяют прибыльность отрасли, влияют на уровень цен, размеры капиталовложений и др. С его точки зрения, в качестве критерия конкурентоспособности страны на современном этапе, необходимо использовать показатель удельного веса страны в мировом экспорте каждого товара, т. е. под конкурентоспособностью страны следует понимать ее экспортную конкурентоспособность, выражаемую через внешнеэкономическую деятельность компаний. Таким образом, М. Портер акцентировал внимание не на экономике в целом, а на определенных ее отраслях и подотраслях [4].

Казахстанские ученые О. Сабден, А.К. Кошанов, Б.Д.Хусаинов, Ф.М. Днишев, С.А. Аханов и другие отмечают, что во второй половине XX конкуренция приобрела новые черты, наблюдается интенсивный процесс перехода к постиндустриальному обществу, ос-

нованному на производстве наукоемких товаров и услуг. Очевидно, что выдержать конкуренцию в таких условиях можно, только обладая новыми конкурентными преимуществами, которые связаны, в первую очередь, с информационными технологиями и знаниями. Уровень конкуренции на товарных рынках на современном этапе зависит также от глобализационных процессов, влияющих на всех участников рынка, независимо от того, относятся они к странам малой или большой экономики.

Современная конкуренция характеризуется следующими чертами:

- является стимулом поступательного развития, открытия новых возможностей;
- ценовая конкуренция уступает место неценовой, по-другому ее называют конкуренцией качества;
- предложение перестает быть массовым, происходит сегментация рынков;
- приобретает жесткий характер, в результате в борьбе выигрывает предприниматель, использующий инновации, информационные технологии и знания;
- страны с небольшой емкостью внутреннего рынка в условиях ужесточающейся конкуренции попадают в сложные условия, поэтому необходимо, чтобы отрасли национальной экономики этих стран были конкурентоспособны на международных рынках.

Конкуренция на товарных рынках породила понятие конкурентоспособности. В отечественной и российской литературе термин конкурентоспособность рассматривается учеными с различных точек зрения: с позиций исследования конкурентоспособности товаров, фирм, отраслей и стран. В экономической литературе предлагается множество определений термина "**конкурентоспособность**", большинство из которых дублируют ранее изложенные. Ниже приведены определения, которые, на наш взгляд, наиболее полно отражают сущность этого понятия:

- обладание свойствами, создающими преимущества для субъекта экономического соревнования, в конкурентном соперничестве [5];
- возможность выигрыша в соревновании [6];
- способность развивать и эффективно использовать свои конкурентные преимущества [7];
- это многоуровневое понятие, анализ и оценка которого определяются факторами в зависимости от уровня конкурентных отношений, обеспечивающих конкурентные преимущества для субъектов конкуренции [8].

Оценка конкурентоспособности аграрного сектора может осуществляться с различных позиций. Конкурентоспособность отдельных видов аграрной продукции можно оценить по относительным показателям: урожайности сельскохозяйственных культур, продуктивности животных, окупаемости затрат, рентабельности. В качестве абсолютных показателей конкурентоспособности отрасли выступают валовая и чистая прибыль, а относительных показателей – прибыль в расчете на единицу используемых ресурсов (на 1 га, на 1 голову скота, на единицу вложенного капитала и др.). Использование показателей рыночной доли, темпов роста продаж и рентабельности для оценки конкурентоспособности позволяет определить влияние конкурентной среды, позицию сельхозформирования на товарном рынке, интенсивность конкуренции. По нашему мнению, обобщающим критерием конкурентоспособности можно считать долю рынка, т.к. этот показатель тесно связан с объемами реализации и определяет получаемый уровень дохода. Отечественный аграрный сектор характеризует низкая конкурентоспособность, поэтому его продукция уступает импортируемой по многим параметрам: качеству, цене, упаковке, маркетинговому сопровождению. Причины этого кроются в том, что рынок аграрной продукции подвержен влиянию множества факторов, вытекающих из особенностей аграрного производства:

- зависимости сельскохозяйственного производства от фактора сезонности, приводящей к временному разрыву между производством и потреблением, что нельзя игнорировать при формировании рыночных отношений;
- относительной непредсказуемости и неуправляемости сельскохозяйственного производства, связанных с природными факторами;
- разнообразия форм хозяйствования, обуславливающих многоукладность аграрной экономики;
- география производства и потребления зачастую не совпадают, то требует создания условий для хранения и транспортировки продукции, сохранения ее качества в течение всего периода потребления (специальной инфраструктуры: овощехранилищ, холодохранилищ и пр.).

Сельскохозяйственное производство в Казахстане остается мелкотоварным, что на наш взгляд, является основной причиной его низкой конкурентоспособности. На долю средних, мелких сельхозформирований и ЛПХ приходится около 60% растениеводческой и более 90% животноводческой продукции. Поскольку ситуацию не удастся изменить в пользу крупных формирований в кратчайшие сроки, следует наряду с мероприятиями по стимулированию укрупнения (объединения) оказывать поддержку этим предприятиям. Системное решение проблемы – развитие сельских потребительских кооперативов, обеспечение рационального сочетания мелких, средних сельхозформирований, ЛПХ и крупного агробизнеса.

По нашему мнению, именно крупные межотраслевые продовольственные комплексы могут кардинально укрепить конкурентные преимущества Казахстана как ведущего производителя продовольствия не только на экономическом пространстве СНГ, но и глобальном продовольственном рынке [9]. Они имеют конкурентные преимущества по сравнению с мелким и средним бизнесом. Так, в крупных межотраслевых комплексах кормопроизводство может осуществляться на индустриальной основе с применением современной техники и биотехнологий с привлечением селекционеров, ботаников, физиологов и т.д.

Высокий уровень механизации позволяет заготовить корма в достаточном количестве и обеспечить их качество на весь срок применения, достичь хороших результатов на стадии переработки, при транспортировке, складировании и распределении готовой продукции, т.к. наличие собственной сбытовой сети, межрегиональных логистических центров позволяет снижать издержки по перевозке и обеспечить режим сохранности и качества готовой продукции. Крупные агроформирования имеют возможность создания сети фирменной торговли, которая по сравнению с разрозненными торговыми предприятиями имеет конкурентные преимущества, в частности, по качеству обслуживания, возможностям изучения спроса, проведению маркетинговых исследований и пр.

К факторам, влияющим на конкурентоспособность аграрной продукции, относится также наличие современной инфраструктуры. В условиях развивающихся рынков она приобретает значение важного экономического ресурса как основы многоукладной рыночной экономики, оказывает непосредственное влияние на формирование цивилизованного рынка. Важнейшим структурным элементом инфраструктуры, оказывающим влияние на развитие АПК, являются институты, предоставляющие услуги предприятиям аграрного сектора: банки, биржи, торговые дома, аудиторские и консалтинговые фирмы, информационные, рекламные и маркетинговые агентства, страховые и инвестиционные компании и др.

Изучение состояния инфраструктуры агропромышленного комплекса показало, что нынешний уровень её развития достаточно низок. Не решены проблемы кредитования и страхования: высокая ставка вознаграждения кредитных организаций, сложная процедура оформления кредита; имеются проблемы, касающиеся лизинга техники и оборудования, остается высокой оплата услуг консалтинговых фирм и др. Процесс формирования инфраструктуры происходит стихийно, часто без достаточной государственной поддержки, в частности по решению проблем финансирования сельского хозяйства. Одним из путей нам видится расширение сети сельских кредитных кооперативов, методы и принципы работы которых разработаны в Европе и используются в практике казахстанского АПК. Так, АО "Аграрная кредитная корпорация" (АКК) с 2006 г. проводит работу по созданию условий для стимулирования объединений сельхозтоваропроизводителей для развития инфраструктуры по сбыту, хранению, переработке, транспортировке и снабжению товарно-материальными ценностями путем их льготного кредитования. Ведутся работы по формированию инфраструктуры для продвижения экспорта: с этой целью создана корпорация "KazNex" – института развития в составе АО "ФНБ Самрук – Казына". Она должна способствовать построению институциональной системы, стимулирующей и поддерживающей экспортную деятельность. С целью преодоления зависимости от импорта продовольствия и выхода страны на внешние рынки с продукцией глубокой переработки предпринимается ряд мер, в частности, совершенствование законодательной базы АПК: законов по государственному регулированию, устойчивому развитию, качеству продукции, повышению продовольственной безопасности, финансовой поддержки АПК, совершенствуется деятельность Банка развития, Самрук-Казыны, Казахстанского инвестиционного фонда, КазАгро и других институтов развития (рис.).

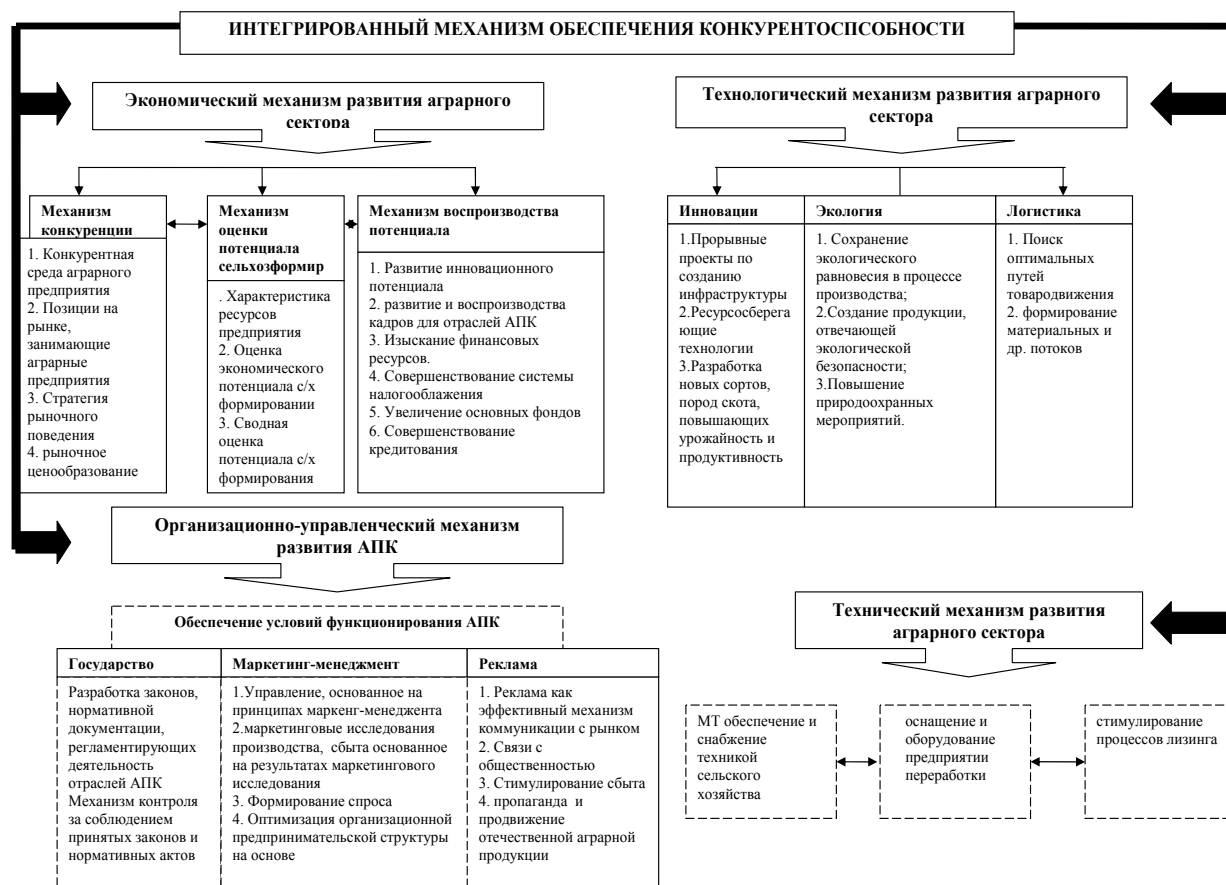

Рис. 1. Механизм повышения конкурентоспособности АПК

Казахстан располагает крупными запасами различных ресурсов, поэтому приоритетной задачей является их эффективное использование. Бурное развитие соседних мега-рынков – Китая и России, рост цен на аграрную продукцию во всем мире создают для Казахстана возможности для расширения экспорта продукции с высокой добавленной стоимостью. Для аграрного сектора – это пшеница, которую наша страна давно и успешно экспортирует; в перспективе это может быть животноводческая продукция – мясо и мясопродукты, а также макаронные изделия и крупы. Казахстан, как один из лидеров среди мировых экспортеров зерна, планирует повысить экспортный потенциал до 10 млн тонн в год с учетом того, что емкость рынков зерна сопредельных с Казахстаном стран оценивается на уровне, как минимум, 15 млн тонн. Для расширения экспорта планируется ввод в эксплуатацию зернового терминала в порту Амирабад (Иран), в 2010-2011 г. запланировано строительство зернового терминала в порту Имам Хомейни (Иран), терминала на границе с Китаем, планируется приобрести долю в одном из зерновых терминалов Украины, расположенном на Черном море. Следует отметить, что Казахстан позиционируется на мировом продовольственном рынке как экспортер сырья (пшеницы и муки).

Большое значение для создания благоприятного климата, способствующего развитию сельского предпринимательства, имеет деятельность по предоставлению консультационно-маркетинговых услуг, обучение сельского населения основам агробизнеса. В этом направлении активно работает АО "Казагро-маркетинг" через созданную региональную сеть, состоящую из 16 представительств и 161 сельского информационно-маркетингового центра (СИМЦ). Наряду с оказанием

информационно-консалтинговых услуг АО "Казагро-маркетинг" активно участвует в организации выставочно-ярмарочных мероприятий на региональном и областном уровнях.

Конкурентоспособности экономики невозможно достичь без интеграции в мировую экономику как глобальную систему торгово-экономических отношений, без расширения внешнеэкономической деятельности за счет вступления в различные экономические Союзы: ТС, ВТО и др. Интеграция в мировую экономику для страны с малой емкостью внутреннего рынка, обусловленной небольшой численностью населения, является возможностью увеличения объемов производства исходя из потребностей внешнего рынка. Для этого казахстанская продукция должна быть конкурентоспособной.

Решение проблемы конкурентоспособности аграрного сектора возможно только при исследовании запросов и платежеспособности покупателей и четком согласовании собственных целей и возможностей с конъюнктурой рынка, т. е. при умелом использовании в управлении принципов маркетинг-менеджмента, как инструмента ведения конкурентной борьбы и достижения высоких экономических результатов на протяжении всей цепочки **"сельскохозяйственное производство – переработка сырья, производство пищевых продуктов – реализация"**.

Таким образом, повышение конкурентоспособности аграрной продукции и аграрных предприятий возможно при использовании указанного механизма системного подхода при исследовании экономических процессов в АПК ("вход", "процесс", "выход"), с акцентированием внимания на процесс обслуживания покупателей и учетом факторов окружающей среды.

1. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / отв. ред. Абалкин Л.И.; перев. с англ., в 2-х т. – Т.1. – М.: Наука, 1993. – 106 с. 2. Шумпетер И. Теория экономического развития / общ.ред. Мысейковского А.Г. – М.: Прогресс, 1982. – 453 с. 3. Porter M.E. (1990a) The Competitive Advantage of Nations / Porter M.E. // Harvard Business Review. March-April 1990 – P. 73-93. 4. Porter M.E. Building the Microeconomic Foundation of Prosperity: Findings from the Microeconomic Competitiveness Index / Porter M.E. // The Global Competitiveness Report 2002-2003. N.Y.: Oxford University Press for the World Economic Forum, 2002. – P. 23-45. 5. Гельвановский М., Конкурентоспособность в микро-, мезо и макроуровневом измерениях / М. Гельвановский, В. Жуковская, И. Трофимова // Российский экономический журнал. –

1998. – №3. – С. 67-78. 6. Исмаилова А.С. Повышение конкурентоспособности производства продукции животноводства: автореф. ... канд. экон. наук. / А.С. Исмаилова – Астана, 2001. – 28 с. 7. Конкурентоспособность: теория, методология, практика. Экономические исследования / под ред. Проф. Бляхмана Л.С. и проф. Абишева А.А. – Алматы: Экономика, 2008. – 640 с. 8. Балабекова А.К. Механизм обеспечения конкурентоспособности зернопродуктов: автореф. ... канд. экон. наук. / А.К. Балабекова – Астана, 2006. – 25 с. 9. Накипова Г.Н, Ахметова К.А. Пути модернизации национальной продовольственной сферы / Г.Н. Накипова, К.А. Ахметова. – Караганда, 2008.

Надійшла до редколегії 02.07.12

УДК 615.1+312(574)

Н. Гелашвили, канд. экон. наук (Карагандинский экон. ун-т Казпотребсоюза)

НАСЕЛЕНИЕ КАК СУБЪЕКТ ФАРМАЦЕВТИЧЕСКОГО РЫНКА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Досліджена роль населення в системі формування стійкого попиту на фармацевтичні товари. Визначені значимість факторів територіального розподілу населення, рівень споживчих витрат і захворюваність.

Ключові слова: міське і сільське населення, споживчі доходи, домашні господарства, рівень захворюваності.

Исследована роль населения в системе формирования устойчивого спроса на фармацевтические товары. Определены значимость факторов территориального распределения населения, уровень потребительских расходов и заболеваемость.

Ключевые слова: городское и сельское население, потребительские доходы, домашние хозяйства, уровень заболеваемости.

In the article the role of population is investigational in the system of forming of steady demand for pharmaceutical goods. Meaningfulness of factors of territorial distribution of population, level of consumer charges and morbidity, is certain.

Keywords: urban and rural population, consumer profits, housekeeping, level of morbidity.

Потенциальный и реальный спрос на фармацевтическом рынке определяется не только объективной потребностью в лекарствах, но и платежеспособностью населения, уровнем финансирования из государственных источников. Основным показателем изменения экономического состояния населения, используемым в макроэкономическом анализе, является динамика реальных денежных доходов населения. Важное значение для оценки платежеспособного спроса имеет также уровень и структура конечного потребления домохозяйств. Сохраняющиеся в Республике Казахстан в последние годы высокие темпы роста доходов и расходов населения создают предпосылки для расширения спроса на потребительские товары, в том числе на фармацевтическую продукцию. В то же время негативно влияет на потребительские рынки углубле-

ние экономической дифференциации населения [1,2]. Ведущим фактором, определившим рост фармацевтического рынка в 2010 г., было значительное увеличение финансирования лекарственного обеспечения из республиканского бюджета в рамках программы обеспечения здравоохранения необходимыми медикаментами и оборудованием.

Тем не менее розничный спрос на лекарственные средства остается важным фактором роста фармацевтического рынка в Казахстане. На него в 2010 г. пришлось основная доля реализуемых в стране медикаментов (рис. 1). Таким образом, целью статьи является оценка влияния ряда социально-демографических факторов на развитие рынка фармацевтических товаров в Республике Казахстан.

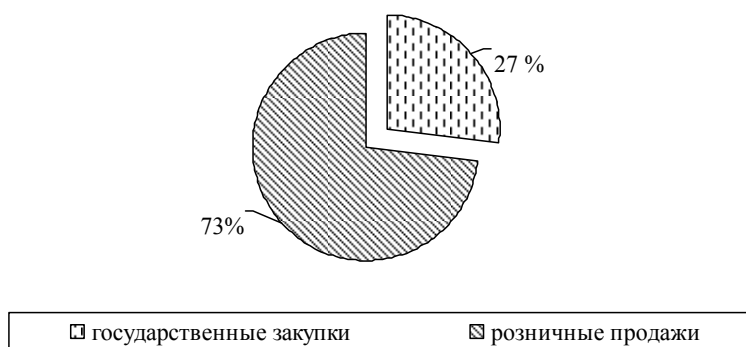

Рис. 1 Фармацевтический рынок Республики Казахстан, 2010 г.*

* Источник: http://www.generic.kz/kazakhstan-pharmacy#stat_n_analytics.

Фактор территориального размещения населения. Республика Казахстан характеризуется низкой плотностью населения (в среднем менее 5,45 чел. на 1 кв. км) и значительной пространственной удаленностью крупных городов. При этом наблюдается наличие большого количества малых населенных пунктов с населением до 1000 чел. Такие условия затрудняют распространение и организацию розничной торговли лекарственными средствами. Казахстан продолжает

оставаться государством с высоким удельным весом сельского населения, значительно превышающем уровень, типичный для развитых стран (обычно 5–10%). Это обстоятельство заметно замедляет рост фармацевтического рынка, т.к. сельское население в среднем потребляет в 2-3 раза меньше лекарственных средств, чем городское. В этой связи наиболее примечательной тенденцией последнего десятилетия, отличающей нашу страну от большинства других,

стало прекращение доли сельского населения (и, соответственно, роста городского).

За последние 5 лет численность населения Республики Казахстан увеличилась на 6,8% и на 1 января

2011 г. составила 16,455 млн. чел. (табл. 1). Данная тенденция положительно влияет на спрос на фармацевтические товары.

Таблица 1. Численность населения в Республике Казахстан и его территориальное распределение *

	2006	2007	2008	2009	2010
Численность населения, млн чел.	15 396,9	15 571,5	15 982,3	16 204,6	16 442
доля городского населения, %	57,37	53,08	54,12	54,35	54,50
доля сельского населения, %	42,63	46,92	45,88	45,65	45,50

* Источник: Сайт агентства Республики Казахстан по статистике // www.stat.kz.

В отношении территориального распределения населения за последние 5 лет заметна отрицательная тенденция к снижению доли городского населения. Если в 2006 г. удельный вес населения, проживающих в городах республики составлял 57,3%, то в 2010 г. он уменьшился и составил 54,5%. Таким образом, можно говорить о снижении потенциальной возможности роста розничного фармацевтического рынка со стороны городского населения. В основном тенденция к снижению миграционных потоков в города связана с некоторым уменьшением в них количества рабочих мест (особенно небольших). Это вынудило часть жителей городов переезжать в сельскую местность, где остается большая возможность обеспечить себя независимо от работодателей, т.е. увеличивается число самозанятых.

Население как совокупность покупателей. Население как совокупность покупателей, во-первых, характеризуется размерами платежеспособного спроса и потребительскими предпочтениями и, во-вторых, зада-

ет реальный объем и структуру сегментов фармацевтического рынка, оплачиваемых из средств населения.

Для выявления платежеспособного спроса наибольшее значение имеет уровень доходов, используемых на потребление, т.е. количество денежных средств, затраченных домохозяйством. Также необходимо определить, какую часть денежных расходов распределяют на приобретение лекарственных средств и медикаментов, и какая разница между уровнем денежных затрат на данные товары у городского и сельского населения.

При анализе доходов, используемых на потребление, выявлена устойчивая тенденция к росту совокупного расхода домашних хозяйств (табл. 2). В натуральном выражении совокупный расход в среднем ежегодно увеличивался на 203,2 тыс. тенге, а в процентном выражении среднее значение прироста расходов равно 19,1%. Это связано с повышением уровня жизни населения и стабилизацией экономической ситуации в стране после кризисных явлений.

Таблица 2. Уровень потребительских расходов домашних хозяйств *

Показатель	2006	2007	2008	2009	2010
Потребительские расходы в год, тенге	142 330	174 418	204 699	219 679	275 369
Прирост потребительских расходов к предыдущему году, %	23,4	22,5	17,4	7,3	25,4

* Источник: Сайт агентства Республики Казахстан по статистике // www.stat.kz.

Уровень расходов населения на лекарственные средства и медикаменты также имеет положительную тенденцию роста. Расходы на приобретение лекарственных средств увеличились в среднем на 12094,48

тенге (19,7%). При этом рост расходов на данный вид товаров имеет большие темпы роста по сравнению с темпами роста общего уровня денежных расходов в целом (табл. 3).

Таблица 3. Уровень потребительских расходов на приобретение лекарственных средств *

Показатель	2006	2007	2008	2009	2010
Расходы на лекарства в год, тенге	8081,8	9299	11658,6	14069,2	17363,8
Прирост расходов на лекарства, %	14,2	15,1	25,4	20,7	23,4
Доля расходов на приобретение лекарств в общем объеме потребительских расходов, %	5,7	5,3	5,7	6,4	6,3

* Источник: Сайт агентства Республики Казахстан по статистике // www.stat.kz.

Таким образом, можно сделать вывод, что даже в условиях неопределенности посткризисного развития экономики, а тем более в условиях повышения качества жизни, низкий уровень доходов не является барьером к приобретению населением лекарственных

средств. Оно перераспределяет свои расходы в пользу фармацевтического рынка в ущерб другим нуждам.

Если рассматривать уровень потребительских расходов по двум категориям городское и сельское население, то ситуация складывается следующим образом (табл. 4).

Таблица 4. Уровень потребительских расходов в территориальном разрезе, тенге *

Расходы на приобретение медикаментов	2006	2007	2008	2009	2010
В городской местности	10767,8	12750	15935,8	18778,2	22273,4
В сельской местности	4501,6	5470,6	6820,4	8649,6	11570,2

* Источник: Сайт агентства Республики Казахстан по статистике // www.stat.kz.

Как видно из табличных данных, сельское население значительно меньше тратит денежных средств на приобретение лекарственных средств, что связано с более низкими доходами, чем в городе; удаленностью сельских населенных пунктов от городов областного значения; большими расстояниями между населенными пунктами. Численность сельского населения Казахстана за последние годы несколько увеличилась, поэтому можно отметить, что потенциал розничного фармацевтического рынка снижается. Необходимость повышения уровня обеспечения сельского населения качественными и недорогими лекарственными средствами – наиболее часто обсуждаемый вопрос в плане решения социальных проблем в связи с реформированием системы здравоохранения. Тем не менее, следует отметить, что с ростом доходов домохозяйства стали больше израсходовать денежных средств для покупки лекарственных средств. При этом темпы прироста объемов расходов на медикаменты в сельской местности выше чем в городе – 157 и 106,8 процентных пунктов, соответственно.

Динамика общей заболеваемости. Общий уровень заболеваемости в стране за последние годы заметно снизился. Только за 2006-2010 гг. он сократился более чем на 16% – весьма значительную величину, если учесть консервативный и инерционный характер данного показателя, включающего все виды заболеваний в стране.

Среди групп социально-значимых с большим отрывом лидируют заболевания сердечно-сосудистой системы, на которые приходится в среднем до 48,2% всех заболеваний (табл. 5).

За последние 5 лет количество случаев впервые выявленных социально-значимых заболеваний имеет положительную динамику к уменьшению. Наиболее высокими темпами снижается количество заболеваний венерическими заболеваниями. В период с 2006 по 2010 г. численность заболевших снизилась на 35,5 %. Наименьшие темпы снижения численности больных приходится на злокачественные новообразования – 2,9 % за последние 5 лет.

Таблица 5. Уровень заболеваемости в Республике Казахстан по социально-значимым заболеваниям, на 100 тыс. чел. *

Название заболеваний	2006	2007	2008	2009	2010
Злокачественные новообразования	186,7	184,7	174,4	182,6	181,2
Активный туберкулез	132,1	126,4	134,3	105,3	95,3
Венерические болезни	53,5	45,9	42,7	39,6	34,5
Психические расстройства	144,2	137,1	153,9	124,2	122,2
Заболевания сердечно-сосудистой системы	526,2	527,4	469,7	447,6	403,9

* Источник: Сайт компании "Мединформ" // www.medinfo.kz.

Здесь необходимо учитывать тот факт, что в снижении количества больных социально-значимыми заболеваниями большую роль играет государство. За последние годы финансирование государственного сектора здравоохранения значительно увеличилось. Изменилась система лекарственного обеспечения – теперь государственные медицинские учреждения получают необходимый объем лекарственных средств непосредственно от ТОО "СК-Фармация" – единого дистрибьютора, входящего в состав АО "Фонд национального благосостояния "Самрук-Казына", что позволило обеспечить бесперебойные поставки лекарственных средств даже в отдаленные области республики. Таким образом, в факте снижения численности больных социально-значимыми заболеваниями ключевая роль отводится государству, а не больным, которые являются активными субъектами розничного рынка фармацевтических товаров.

Обобщая основные факторы, влияющие на емкость казахстанского розничного фармацевтического рынка со стороны спроса населения, можно заключить, что рост его потенциала:

сдерживается:

1. высокой и увеличивающейся долей сельского населения;
2. большой территорией и неравномерным расселением населения, что негативно сказывается на системе дистрибуции и приводит к удорожанию лекарственных средств для конечных потребителей, снижению

ассортимента предлагаемых аптечными точками фармацевтических продуктов;

3. активной политикой государства по снижению численности больных социально-значимыми заболеваниями;

стимулируется:

1. повышением спроса на фармацевтические препараты вследствие увеличения уровня доходов;

2. усилением пропаганды со стороны государства и повышением популярности ведения здорового образа жизни среди населения республики.

Фармацевтический рынок Республики Казахстан испытывает сложные структурные изменения. Высокий уровень конкуренции, снижение кредитной активности инвесторов, общемировые экономические проблемы в странах-производителях лекарственных средств отрицательно сказываются на развитии рынка в целом. В то же время активная политика государства по поддержке отечественных фармацевтических производителей предусматривает большие возможности для дальнейшего развития фармацевтического рынка Казахстана в ближайшие годы.

1. Трофимова Е.О. Вопросы стратегического маркетинга в фармацевтике. – М.: Изд-во Ремедиум, 2006. – 246 с. 2. Алексеев А.А. Маркетинговые основы товарного позиционирования в инновационном периоде /Алексеев А.А., Багиев Г.Л. – СПб.: СПУЭФ, 1997. – 93 с.

Надійшла до редколегії 25.06.12

УДК 65.012.32:330.34.014

Н. Гончаренко, канд. екон. наук, асист. (КНУ імені Тараса Шевченка)

ВПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМИ ЕКОЛОГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВАХ: ПРОБЛЕМИ ТА НАПРЯМИ ВИРІШЕННЯ

Досліджено проблеми розробки та впровадження системи екологічного управління в аграрних підприємствах відповідно до міжнародного стандарту ISO 14001:2004 "Системи екологічного керування". Розроблено пропозиції щодо удосконалення документування системи екологічного менеджменту, запропоновано форму звіту внутрішнього аудиту системи екологічного управління.

Ключові слова: довкілля, система екологічного менеджменту, стандарт, екологічний аспект, документування, внутрішній аудит, невідповідність.

Исследованы проблемы разработки и внедрения системы экологического управления в аграрных предприятиях согласно международному стандарту ISO 14001:2004 "Системы экологического управления". Разработаны предложения по усовершенствованию документирования системы экологического менеджмента, предложена форма отчета внутреннего аудита системы экологического управления.

Ключевые слова: окружающая среда, система экологического менеджмента, стандарт, экологический аспект, документирование, внутренний аудит, несоответствие.

In the paper the problem of developing and implementing an environmental management system in agricultural enterprises in accordance with international standard ISO 14001:2004 "Environmental management systems" were investigated. Proposals to improve the documentation of an environmental management system, proposed report form internal audit system of environmental management.

Key words: environmental, environmental management system, standard, environmental aspect, documentation, internal audit, nonconformity.

Конкуренція на національному та міжнародному ринках товарів і послуг, підвищення вимог споживачів до якості продукції, посилення державного регулювання щодо умов господарювання, розвиток органічного рослинництва і тваринництва сприяють розвитку нових підходів до управління в сільському господарстві. Актуальними є розробка і впровадження систем менеджменту, запропонованих серією міжнародних стандартів ISO, які охоплюють такі важливі напрями господарської діяльності як управління якістю, безпекою харчових продуктів, професійною охороною праці та ін. В умовах реалізації державної політики сталого розвитку набуває поширення практика впровадження і сертифікації системи екологічного управління згідно з ISO 14001:2006 "Системи екологічного менеджменту" (національний ДСТУ 14001:2006 "Системи екологічного керування"). Впровадження системи екологічного менеджменту в сільськогосподарських підприємствах сприяє зниженню негативного впливу на довкілля, операційних витрат, економічних і виробничих ризиків, підвищенню ефективності менеджменту та рентабельності господарської діяльності, підвищенню їх інвестиційної привабливості.

Нормативно-правові, методичні й організаційні засади управління навколишнім середовищем стали об'єктом дослідження провідних вітчизняних та іноземних учених. Так, методологічні аспекти розробки та впровадження системи екологічного менеджменту, як елемента економіко-екологічної політики підприємства вивчали В.Д. Базилевич, М.Й. Малік, М.А. Хвесик [1, 2]. Проблеми та перспективи розвитку екологічної сертифікації як механізму впровадження державної екологічної політики, зниження екологічних ризиків підприємства висвітлені у працях Т.Б. Харченко, Ю.А. Сагайдак [3, 4]. Питання аналітико-інформаційного забезпечення впровадження систем екологічного менеджменту в межах реалізації концепції корпоративної соціальної відповідальності досліджували Г.І. Купалова, Т.М. Литвиненко та ін. [5, 6, 7].

Незважаючи на економіко-екологічні вигоди та вагомі наукові результати, проведення сертифікації й поточне виконання вимог стандарту в практичній діяльності сільськогосподарських підприємств викликає ряд проблем. Серед причин фахівці називають недостатню поінформованість щодо вигод від впровадження системи, недосконалість та неадаптованість внутрішнього інформаційного забезпечення до запитів стандарту щодо документування об'єктів управління (екологічних аспектів, заходів підвищення безпеки праці та ін.), складність організації моніто-

рингу й оперативного контролю. Як наслідок, порівняно з іншими галузями економіки України в сільському господарстві невелика кількість суб'єктів господарювання впровадили систему екологічного менеджменту та отримали сертифікат ISO 14001:2004.

Враховуючи зазначене, метою статті є дослідити проблеми розробки та впровадження системи екологічного управління в аграрних підприємствах згідно з міжнародним стандартом ISO 14001:2004 "Системи екологічного керування", сформулювати пропозиції щодо їх вирішення.

Відповідно до поставленої мети передбачалося:

- розкрити вимоги міжнародного стандарту ISO 14001:2004 "Системи екологічного керування" до впровадження та інформаційного забезпечення системи екологічного менеджменту в сільськогосподарських підприємствах;
- визначити теоретичні та практичні проблеми впровадження системи екологічного управління в аграрних підприємствах України;
- розробити форми документів внутрішніх аудитів системи екологічного управління.

ISO 14001:2004 "Системи екологічного управління" ґрунтується на загальній концепції постійного покращення і принципі "Plan-Do-Check-Act" (плануй – роби – перевіряй – дій). Він інтегрований з іншими стандартами серії ISO і передбачає такі основні етапи: планування, запровадження та функціонування, перевіряння та аналізування з боку керівництва (табл. 1).

Таким чином, на етапі планування визначають екологічні аспекти та цілі підприємства. Відповідно до ISO 14001:2004 екологічний аспект – елемент діяльності організації або її продукції чи послуг, який може взаємодіяти з довкіллям [8]. Екологічними аспектами сільськогосподарських підприємств є викиди забруднювальних речовин в атмосферу від стаціонарних (котельня) і пересувних джерел (машинно-тракторний парк), водоспоживання і водовідведення, утворення органічних і неорганічних відходів (мінеральні добрива і засоби захисту рослин, термін придатності яких минув, та ін.).

Як свідчить практика, на етапі планування розробники системи припускаються деяких помилок. Найсуттєвішими серед них є такі:

1. Наведення неповного переліку екологічних аспектів аграрних підприємств;
2. Відсутність ранжування екологічних аспектів за інтенсивністю впливу на довкілля;

3. Визначення абстрактних екологічних цілей, не підтверджених фактичними кількісними даними.

Недосконалість планових показників ускладнює практичне впровадження системи екологічного менеджменту,

знижує її ефективність, унеможливорює сертифікацію третьою стороною. Враховуючи зазначене, автором узагальнено та систематизовано екологічні аспекти за галузями сільськогосподарського виробництва (табл. 2).

Таблиця 1. Етапи розробки, впровадження та підтримання систем екологічного управління в сільськогосподарських підприємствах*

Процедури	Найменування робіт
Планування	Визначення і документування екологічної політики підприємства
	Встановлення екологічних аспектів господарської діяльності
	Розробка екологічних цілей, завдань і програми для підприємства в цілому та його структурних підрозділів
Запровадження та функціонування	Призначення представника керівництва, відповідального за розробку і впровадження системи екологічного управління
	Інформування працівників, заінтересованих сторін про елементи системи, розробка методики внутрішнього інформаційного зв'язку між різноманітними рівнями та функціями організації
	Розробка та підтримка системи документування і контролю документів для моніторингу даних впровадження системи
	Розробка та запровадження методики визначення можливих надзвичайних ситуацій і аварій, які можуть впливати на довкілля та реагування на них
Перевіряння	Моніторинг і вимірювання, оцінювання дотримання відповідності, застосування коригувальних і запобіжних дій, внутрішній аудит
Контроль керівництва	Аналіз результатів внутрішніх аудитів, ступінь досягнення цілей і завдань, рекомендації щодо поліпшення

*Складено на основі ISO 14001:2004 "Системи екологічного управління".

Таблиця 2. Екологічні аспекти сільськогосподарських підприємств*

Галузь	Вплив на довкілля та/або споживання природних ресурсів	Екологічні аспекти
Рослинництво	Антропогенний вплив на земельні ресурси	Застосування добрив, гербіцидів, пестицидів, великогабаритної сільськогосподарської техніки
	Водоспоживання	Полив рослин
	Викиди в атмосферне повітря від стаціонарних джерел	Булерьяни для опалення теплиць
	Відходи органічні	Побічна продукція (солома, гичка і т.д.)
	Відходи неорганічні	Засоби захисту рослин термін, придатності яких минув, та ін.
Тваринництво	Водоспоживання	Напоювання тварин і прибирання приміщень, де їх утримують
	Водовідведення	Вода забруднена після прибирання приміщень, де утримують тварин
	Викиди в атмосферне повітря від стаціонарних джерел	Автономне опалення приміщень, де утримують тварин
	Відходи органічні	Побічна продукція (гній, послід та ін.)
	Відходи неорганічні	Медикаменти, шприци, засоби захисту тварин, термін придатності яких минув, та ін.
Допоміжні виробництва	Викиди в атмосферне повітря від стаціонарних і пересувних джерел	Викиди в атмосферне повітря CO ₂ від обладнання котельні, сільськогосподарської техніки
	Водопостачання і водовідведення	Постачання води в систему опалення, використання водних ресурсів для потреб допоміжних господарств та ін.
	Відходи	Акумулятори, люмінесцентні лампи, хімічні реагенти, металобрухт та ін.

*Розроблено автором.

Найменування екологічних аспектів сільськогосподарських підприємств залежить від особливостей технологічного процесу. На основі встановлених даних формуються екологічні цілі – зниження впливу суттєвих екологічних аспектів (такі, що мають найбільший вплив на довкілля, порівняно з іншими) у кількісному вимірникові.

Важливим елементом системи екологічного управління є документування. Стандартом не визначено єдиних, уніфікованих форм документів системи екологічного управління або переліку. Відповідно до вимог ISO 14001:2006 рівень деталізації документації має бути достатнім, щоб описати систему екологічного керування та взаємодії її елементів, а також зазначити, де можна отримати детальнішу інформацію про функціонування окремих елементів системи. Обсяг документації може бути різним для організацій і залежати від розміру та типу організації, її діяльності, складності процесів та їх взаємодії.

У результаті опитування зовнішніх сертифікаційних аудиторів встановлено, що при документуванні систем

екологічного менеджменту спеціалісти аграрних підприємств найчастіше допускають такі невідповідності стандарту ISO 14001:2006:

1. Відсутність документа щодо призначення спеціального представника керівництва, який незалежно від інших посадових обов'язків повинен виконувати функції з розроблення, впровадження та підтримки системи екологічного керування згідно з вимогами стандарту (пп. 4.4.1 ISO 14001:2006).

Як правило, функції з розробки та впровадження систем екологічного менеджменту покладаються на головного інженера (іншого керівника технічних або екологічної служб) з посиланням на посадову інструкцію. Разом з тим стандарт вимагає, щоб керівник і члени робочої групи з впровадження системи екологічного управління були призначені окремим внутрішнім документом, зокрема Наказом директора підприємства.

2. Неповне відображення результатів впровадження системи екологічного управління через недостатню

кількість підтверджуючих екологічних протоколів (пп. 4.5.4). Згідно з ISO 14001:2006 "Системи екологічного керування" протокол – документ, який містить одержані результати або наводить докази виконання робіт у сфері охорони довкілля. Відсутність документів, що підтверджують дотримання методик системи і досягнення екологічних цілей, ускладнює проведення внутрішнього аудиту та виявлення невідповідностей, розробку і впровадження коригувальних та запобіжних дій, проходження сертифікації. Враховуючи зазначене, автором пропонується затвердити перелік екологічних протоколів аграрних підприємств, які можуть бути використані при функціонуванні системи екологічного менеджменту, а саме документи, що стосуються:

- претензій (скарги щодо забруднення природних об'єктів, погіршення якості природних ресурсів, шкідливого впливу на здоров'я людей та ін.);
- навчання персоналу (накази про проведення навчання, сертифікати отримані за результатами навчання та ін.);
- моніторингу за процесами (інвентаризація викидів забруднювальних речовин в атмосферне повітря, власні або незалежні лабораторні дослідження якості ґрунту, води, інших природних ресурсів);

- інспектування, технічного обслуговування, калібрування (акти перевірки справності лічильників обліку води, лабораторного обладнання, звіти внутрішнього екологічного аудиту, приписи державної екологічної служби, сертифікати, що підтверджують органічність продукції та ін.);

- підрядників і постачальників (акти приймання-здачі виконаних робіт у сфері природокористування та охорони довкілля, зокрема, проектування і встановлення обладнання з очистки стічних вод, встановлення газоочисних фільтрів та ін.);

- звіти про аварії, результати аудитів;
- протоколи нарад з екологічних питань;
- результати аналізу з боку керівництва та ін.

3. Недосконалість по суті форм документування внутрішніх аудитів системи екологічного управління (пп. 4.5.4 ISO 14001:2006). Так, аналіз даних технічного нагляду 15 аграрних підприємств України, сертифікованих згідно з ISO 14001:2006, показав, що 80 % з них мали невідповідність вимогам стандарту в частині запровадження методики та документування внутрішніх аудитів. Враховуючи зазначене, пропонуємо форму чек-листа, при проведенні внутрішнього аудиту системи екологічного менеджменту аграрних підприємств (табл. 3).

Таблиця 3. Опитувальний лист по системі екологічного менеджменту ТОВ "Агропром"

№ пор	Дата	Екологічний аспект	Структурний підрозділ	Вимоги до системи екологічного менеджменту	Відповідність/невідповідність	Екологічний протокол	Коригувальні дії
1	10.06.2012	Водоспоживання	Котельня	Моніторинг	Відповідає	Акт калібровки лічильника	-
				Документування	Відповідає неповністю	Відсутній Журнал обліку водоспоживання	Заведення журналу
2	10.06.2012	Відходи	Склад	Моніторинг	Відповідає	Наказ про призначення групи по інвентаризації	-
				Документування	Відповідає	Акт інвентаризації	-

*Розроблено автором.

Застосування запропонованої вище форми опитувального листа по системі екологічного менеджменту сприятиме поліпшенню документування системи екологічного менеджменту, вчасному виявленню відхилень від поставлених екологічних цілей і задач, впроваджен-

ню коригувальних дій, підвищенню ефективності функціонування системи екологічного менеджменту.

Крім опитувального листа для уніфікації документації внутрішнього аудиту пропонуємо форму листа реєстрації невідповідностей (табл. 4).

Таблиця 4. Лист реєстрації невідповідностей внутрішнього аудиту системи екологічного менеджменту *

Організація:		Внутрішній аудитор		Дата проведення аудиту	
№	Критерії оцінки	Місце виявлення невідповідності	Найменування невідповідності	Екологічні протоколи	

* Розроблено автором

Така звітна форма застосовуватиметься для узагальнення та систематизації невідповідностей, виявлених у процесі аудиту та буде вхідним документом для аналізу з боку керівництва.

В результаті проведеного дослідження встановлено наступне:

1. Впровадження системи екологічного менеджменту не набуло поширення в аграрних підприємствах України, а її практичне підтримання зумовлює ряд проблем через недостатню поінформованість щодо вигод від впровадження системи, недосконалість та неадаптованість внутрішнього інформаційного забезпечення до запитів стандарту щодо документування об'єктів управління (екологічних аспектів, заходів з підвищення безпеки праці та ін.), складність організації моніторингу й оперативного контролю.

2. При плануванні системи екологічного менеджменту в аграрних підприємствах виявлені певні недоліки: наведення неповного переліку екологічних аспектів, відсутність ранжування екологічних аспектів за інтенсивністю впливу на довкілля, визначення абстрактних екологічних цілей, що не підтверджені фактичними кількісними даними.

3. Для підвищення ефективності документування системи екологічного менеджменту необхідно призначати спеціального представника керівництва, який незалежно від інших посадових обов'язків повинен виконувати функції з розробки, впровадження та підтримки системи екологічного керування за окремим наказом керівника підприємства. Для поліпшення оцінювання дотримання відповідності, контролю та внутрішнього аудиту системи екологічного менеджменту необхідно визначити і затвердити перелік підтверджувальних екологічних протоколів

(накази про проведення навчання, дані інвентаризації викидів забруднювальних речовин в атмосферне повітря, акти приймання-здачі виконаних робіт у сфері природокористування та охорони довкілля тощо).

Базилевич В.Д. Глосарій зеленого бізнесу: українсько-німецький-російсько-англійський / В.Д. Базилевич, Д.Вальтер, Г.І. Купалова та ін. – К.: Знання. – 2010. – 518 с. 2. Малік М.І. Сталий розвиток сільських територій на засадах регіонального природокористування та еколого-безпечного агропромислового виробництва / М.І. Малік, М.А. Хвесик // Економіка АПК. – 2010. – № 5. – С. 3-12. 3. Харченко Т.Б. Формування та впровадження екологічного менеджменту на підприємствах України / Т.Б. Харченко // Теоретичні та прикладні питання економіки. зб. наук. праць. – Вип. 22. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2010. – С. 162-168. 4. Сагайдак Ю.А. Забруднення довкілля як загроза сталому розвитку України / Ю.А. Сагайдак // Теоретичні та

прикладні питання економіки: зб. наук. праць / за заг. ред. проф. Сханурова Ю.І., Шегди А.В. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". – Вип. 26. – 2011. – С. 214-218. 5. Купалова Г.І. Формування ефективної системи екологічного менеджменту та аудиту / Г.І. Купалова, Д.К. Ульянова // Вісник Університету банківської справи Національного банку України. – 2011. – № 1 (11). – С. 48-53. 6. Купалова Г.І. Облік та аналіз біологічних активів / Г.І. Купалова, Н.В. Гончаренко. – К.: Освіта України, 2011. – 244 с. 7. Литвиненко Т.М. Причини, мотиви та результати соціальної відповідальності диверсифікованих компаній / Т.М. Литвиненко // Теоретичні та прикладні питання економіки: зб. наук. праць / за заг. ред. проф. Сханурова Ю.І., Шегди А.В. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". – Вип. 26. – 2011. – С. 61-69. 8. ISO 14001:1997 "Система управління навколишнім середовищем" / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.iso14000ukraine.org.ua.

Надійшла до редколегії 18.06.12

УДК 330.341.1:330.837

О. Катигрובה, канд. екон. наук, асист. (КНУ імені Тараса Шевченка)

СИСТЕМА ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ІННОВАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УМОВАХ РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Досліджено особливості системи інституціоналізації інноваційних процесів в умовах ринкової трансформації, визначено її основні підсистеми, розкрито їх сутність і роль у розвитку інноваційної економіки.

Ключові слова: інновації, інститут, інноваційний процес, інституціоналізація, інституційно-економічна, організаційно-інституційна, нормативна, технологічна та інституційно-культурологічна підсистеми.

Исследованы особенности системы институционализации инновационных процессов в условиях рыночной трансформации, определены ее основные подсистемы, раскрыты сущность и роль в развитии инновационной экономики.

Ключевые слова: инновации, институт, инновационный процесс, институционализация, институционально-экономическая, организационно-институциональная, нормативная, технологическая и институционально-культурологическая подсистемы.

The article explores the characteristics of innovative processes institutionalization system in the market transformation, defined its general subsystems and reveals their essence and role in the innovative economy development.

Key words: innovation, institute, innovative process, institutionalization, institutional and economic, organizational, institutional, regulatory, technological and institutional-cultural subsystems.

Розвиток сучасної конкурентної економіки забезпечується шляхом безперервного формування нових, дедалі складніших організаційних структур та інститутів ринкової макроекономіки, переходу ініціативи господарювання до інституційних суб'єктів.

Інноваційна сфера є складною системою взаємодії інноваційних підприємств, інвесторів і новаторів, які займаються випуском і реалізацією конкурентної продукції. Вона характеризується сукупністю відносин, що виникають між різними суб'єктами господарювання в процесі перетворення наукового знання в інновацію та їх розповсюдження в господарській практиці, тобто в інноваційному процесі.

В Україні склалася неефективна інституціональна система, оскільки вона зберігає традиції централізованого бюрократичного управління. Особиста приналежність економічного суб'єкта до олігархічного клану або близькість до державної влади визначають надійність додержання виконання контрактів та успішність інноваційної діяльності в усіх сферах. Побудована на такій основі інституціональна система не сприяє політичній стабілізації суспільства, блокує природний механізм дії ринкової конкуренції і не гарантує захисту права власності. Це частостворює стимули і мотиви, які спрямовують дії економічних суб'єктів на досягнення цілей, діаметрально протилежних передбачених у програмах інноваційного розвитку. Інституції регуляторного середовища перебувають у тривалому періоді адаптації до ринку. Це об'єктивно потребує теоретичного аналізу сутності системи інституціоналізації інноваційного розвитку й подальшого вивчення її впливу на національну економіку.

У працях українських учених В.Александрової, В.Базилевича, В.Гейця, В.Осецького, А.Ткача, Л.Федулової, А.Чухна та інших науковців висвітлюються характерні напрями інституціоналізації інноваційних процесів. Досвід переконує, що недостатня ефектив-

ність механізму їх ринкового регулювання потребує усунення негативних явищ у його функціонуванні та посилення державного впливу на технологічні перетворення в інноваційній сфері з метою комплексного розв'язання проблем, які постають перед країною.

В економічній науці інституціоналізацію інноваційної галузі як соціально-економічний процес розглядають переважно у трьох різних аспектах. Сутність першого полягає у тому, що інституціоналізація досліджується як процес створення стабільних зразків соціально-економічної взаємодії, що заснована на формалізованих нормах, законах і звичаях. У цьому разі інституціоналізація розглядається як можливість прогнозування поведінки економічних суб'єктів у відповідних соціальних ролях. Другий напрям передбачає вивчення даного процесу з позиції правового й організаційного закріплення форм поведінки, взаємодій і соціальних відносин, що притаманні суспільству. Третій напрям охоплює процес формування складових соціально-економічного інституту, тобто впорядкування і структурування компонентів свідомості та поведінки, закріплення певних зразків, форм, норм, яких дотримуються люди, маючи відповідні статуси і виконуючи відповідні ролі.

В Україні увага науковців і практиків сконцентрована на проблемах інституціоналізації інноваційних процесів в економіці, постійно дискутуються питання щодо побудови ефективної інституціональної структури інноваційного розвитку, тому виникає потреба у детальнішому вивченні цієї системи.

Метою статті є визначення особливостей системи інституціоналізації інноваційних процесів у ринкових умовах, її характерних ознак і складових елементів.

На наш погляд, інституціоналізація інноваційних процесів означає створення господарськими суб'єктами сприятливого середовища для реалізації широкого спектра конструктивних потенційних можливостей розвитку

у вигляді норм права за допомогою економіко-правового регулювання суб'єктами влади.

Інституціоналізація передбачає побудову економічних інститутів, що забезпечують раціональну координацію економічної поведінки величезних мас людей – агентів інтелектуально-інноваційної діяльності та їх різноманітних структурних утворень. Серед її найбільш важливих завдань виділяють забезпечення свободи підприємництва, необхідної для створення потенціалу інноваційного розвитку; функціонування ринку як орієнтира напрямку господарської діяльності; контроль за інститутами суспільства; розвиток правової системи, що регламентує поведінку суб'єктів суспільства з точки зору допустимості цілей, методів і форм їх взаємовідносин [7, с. 30].

Здійснення інноваційних процесів в економіці забезпечують такі інститути:

- діяльність яких спрямована на підготовку людського капіталу та сприятливого інформаційного середовища для ведення інноваційної діяльності;
- що безпосередньо беруть участь у процесі створення, комерціалізації та використання нового знання;
- які спрямовані на забезпечення інноваційної діяльності матеріальними ресурсами [3, с. 40].

Суб'єктами інституціоналізації виступають держава, фірма, домогосподарство.

Об'єктом інституціоналізації інноваційних процесів є умови, необхідні суб'єктам для впровадження власних намірів у інноваційній діяльності, які, у свою чергу, передбачають створення конкурентних умов, специфікацію прав власності, сприяння розвитку корпоративних і контрактних відносин тощо. До складу когнітивних намірів належать етичні норми ведення бізнесу, дотримання взятих зобов'язань, цінності, довіра, ставлення і думки економічного суб'єкта.

Важливою ознакою інституціоналізації інноваційної сфери є інституювання. Цей процес охоплює всі стадії прийняття конкретних правових актів, що регламентують діяльність суб'єктів ринку. Процесуальність – аспект інституціоналізації, якому притаманний вербальний або письмовий характер. Зазначимо, що втілення усного інституювання – це звичайне право, яке діє на основі персональної домовленості всередині окремих спільнот. Проте в умовах стрімкого розвитку політичної та економічної систем основним засобом комунікації стає письмовий текст, що містить правові норми, інструкції, розпорядження, виконання яких є обов'язковим.

Таким чином, з нашого погляду, інституціоналізація інноваційних процесів передбачає виникнення й підготовку суб'єктів інноваційної діяльності та норм політичної влади, що врегульовують економічні відносини обміну й інституують шляхом прийняття конкретних правових актів. Результатом процесу інституціоналізації можна вважати створення відповідно до норм і правил чіткої структури, схваленою більшістю учасників інноваційного процесу.

Система інституціоналізації інноваційного процесу – це сукупність взаємопов'язаних інституцій, які дають змогу створити сприятливе інноваційне середовище у вигляді норм права за допомогою економіко-правової регулювальної діяльності реальних суб'єктів влади.

З нашого погляду, у структурі інституціоналізації доцільно виокремити такі основні складові підсистеми: інституційно-економічну, організаційно-інституційну (структурну), нормативну (регулятивну), технологічну та інституційно-культурологічну.

Інституційно-економічна підсистема охоплює механізми економічного відтворення, що передбачають підтримання історично зумовлених процесів виробництва,

розподілу, обміну і споживання вироблених благ за допомогою, як правило, неписаних (неформальних) правил здійснення господарських відносин.

В умовах становлення ринкових відносин відбувається складний процес перетворень на всіх рівнях економічного і політичного життя країни. Розрізняємо три взаємозалежні етапи, за посередництвом яких спостерігаємо економічні зміни: лібералізація економіки і макроструктурна стабілізація; макроструктурна реформа; мікроекономічна реструктуризація можливостей економіки.

Процес лібералізації є основою переходу до ринку, проте він завжди супроводжується дестабілізацією, зумовленою зростанням цін. З метою визначення масштабів і функцій державного сектору в Україні слід враховувати специфіку інверсійного типу суспільної трансформації. В даному випадку це означає застосування зворотної послідовності перетворень і порушення розвитку, притаманного ринковій економіці.

Комплікація господарського життя, перехід на інноваційний тип розвитку вимагає підвищення оперативності у прийнятті рішень шляхом децентралізації управління в інноваційній сфері, тому важливим є проведення приватизації.

Макроструктурна реформа – це складний багатоаспектний, масштабний і тривалий процес, пов'язаний із маневруванням у різних сферах економіки, одним із головних принципів якого є поєднання багатогалузевого розвитку з перепрофілюванням національного господарського комплексу шляхом його включення у міжнародний поділ праці та процес економічної інтеграції [1, с. 30].

Структурна політика повинна відповідати складній багатоаспектній побудові економіки і враховувати основні об'єктивні тенденції її трансформації. Пріоритетні напрями об'єктивно визначені умовами відтворення ресурсів і формування суспільних потреб, які динамічно змінюються із підвищенням ступеня економічної зрілості суспільства. Причинами подібних змін стали зростання вимог і можливостей науково-технічного прогресу, ролі нематеріальних факторів виробництва (освіти, науки, кваліфікації кадрів, інфраструктури, науково-технічних факторів, конкуренції); поява нових соціально-економічних ризиків, пов'язаних із комплексом проблем науково-технічного прогресу, глобалізація сучасних економічних процесів. Стабільно функціонуючий сектор підприємництва спроможний зменшити негативний вплив кризових процесів на економіку і, зрештою, нівелювати руйнівні соціально-економічні наслідки кризи. Насамперед, малепідприємництво виконує важливу роль в умовах кризи – поглинання робочої сили, тобто запобігання зростанню безробіття в економіці [4, с. 39].

Заходами мікроекономічної реструктуризації є нові капітальні вкладення, перерозподіл робочої сили, закриття старих виробництв, підвищення конкурентоспроможності підприємств, що вимагають часу і великих грошових витрат. Оскільки ще на ранньому етапі реформ концепцію "творчого руйнування" Й. Шумпетера було неправильно витлумачено, тому суспільство зазнало сильного шоку без терапії і неабияку дозу руйнувань без творення, що призвело замість стійкого росту до тривалого спаду та інфляції.

Організаційно-інституційна підсистема формується із комплексу органів різних рівнів, функціями яких є управління, регулювання, стимулювання інноваційної діяльності та сприяння її розвитку. До складу цієї підсистеми входять також інститути законодавчої, виконавчої та судової влади, об'єднання підприємців, споживачів, неурядові організації, великі корпорації, університети, академії наук, винахідники та інші суб'єкти, зацікавлені в ефективності інноваційної діяльності.

Питання подальшого інноваційного розвитку є надзвичайно актуальним протягом періоду економічних реформ, тому уже у 1991 р. було створено Комітет із питань науково-технічного прогресу. В інноваційній сфері діяли Державний комітет із питань науки і техніки, Державний комітет із питань науки і техніки і промислової політики, Міністерство у справах науки і технологій, Державний комітет із питань науки та інтелектуальної власності, Міністерство науки та освіти.

Завдяки розвиненій освітянській сфері, середній та вищій освіті населення, Україна має вагомий науково-технічний потенціал, здатний продукувати нові знання та трансформувати їх у виробництво як інновації. Постіндустріальна економічна система з особливим технологічним способом виробництва докорінно змінює становище працівника в суспільстві, механізм мотивації праці, підносить його роль і значення, добре відображає сучасні економічні процеси, що характеризують вагомі зміни в характері діяльності, цілі якої виходять за межі виробництва предметів матеріального споживання [6, с. 16]. Основними формами підготовки наукових і науково-педагогічних працівників вищої кваліфікації є аспірантура та докторантура. Незважаючи на зростаючі показники розвитку кваліфікованих кадрів, науково-технічний потенціал України практично виключений із процесу економічного розвитку, а інноваційна діяльність характеризується структурною деформованістю й відносно низькою взаємодією наукового і підприємницького секторів.

Важливою компонентою інституціоналізації інноваційного процесу є *нормативна (регулятивна) підсистема*, яка охоплює нормативно-правове забезпечення та систему управління (менеджменту), що об'єднує державні, галузеві й мережеві механізми інтеграції всіх елементів інноваційної сфери на основі новітніх управлінських та інформаційних технологій [5, с. 34]. Їх ефективна взаємодія забезпечує формування і проведення у державі узгодженої науково-технічної політики.

Після набуття Україною статусу незалежної держави Верховна Рада прийняла ряд законів України, спрямованих на регламентацію наукової та науково-технічної діяльності, зокрема: "Про основи державної політики в сфері науки і науково-технічної діяльності", "Про інноваційну діяльність", "Про інвестиційну діяльність", "Про науково-технічну інформацію", "Про наукову та науково-технічну експертизу", "Про авторське право і суміжні права", "Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій" тощо.

Основними завданнями державно-правового регулювання суспільних відносин щодо інтелектуальної власності визначено примноження науково-технічного потенціалу країни, захист національних інтересів у сфері економіки та забезпечення технологічної безпеки держави.

Обов'язковою умовою сприятливого для інновацій середовища є наявність чітких і прозорих правил діяльності підприємств. Нормативна підсистема інституціоналізації інноваційної сфери спрямована на забезпечення паритету між інтересами держави та бізнесовими колами. Прийняття Законів України, інших законодавчих актів, нормативних документів дає можливість узгодити та структурувати основні принципи здійснення інноваційної діяльності. Проте адміністративні бар'єри часом є неефективними, внаслідок чого виникають несприятливі умови для поширення інновацій. Це призводить до складного, непрозорого регулювання і вимагає розробки відповідних організаційно-економічних механізмів подолання негативного впливу цих правил.

Інституційно-технологічна підсистема охоплює механізми фінансування центрів розробок і аналітичних

центрів, науково-дослідних інститутів, територіальні та галузеві органи управління, холдингові фінансово-промислові групи, приватні особи, які беруть участь у відтворювальному процесі та формуванні кінцевого суспільного продукту. Продуктом діяльності названих структур є розрахунки, інтелектуальні розробки, цільові програми розвитку, а об'єктом – виробничі підрозділи, що здійснюють інформаційну діяльність і можуть залучатися до інноваційного процесу.

Складовими елементами інституціонального середовища фінансової системи є податкові та кредитно-банківські інституції, державні фонди, фонди соціального страхування, пенсійний фонд, фонди громадських і релігійних організацій, діяльність яких забезпечує функціонування інноваційного ринку.

Механізм фінансування інноваційної сфери є важливим чинником структурування секторів науки. Простежується тісний зв'язок фінансової залежності установ певного сектору від джерел фінансування та її відомчого підпорядкування. Чим більший обсяг державних коштів одержує структура, тим більшою мірою державні інститути зацікавлені в обмеженні його розміну, мають важіль впливу на установу та мають намір управляти її діяльністю. Співвідношення обсягів коштів із різних джерел, серед яких основними є державний і місцеві бюджети, кошти вітчизняних та іноземних інвесторів, власні кошти організацій, визначає адміністративний статус установи та її ринкову поведінку.

Вважаємо, що економічне зростання вимагає від фінансово-банківського сектору адекватного наповнення економіки фінансовими ресурсами. За цих умов особливо значення набуває запровадження кредитування пріоритетних інноваційно-інвестиційних проектів через фінансові установи реконструкції та розвитку, підвищення капіталізації кредитно-фінансових інституцій, застосування і вдосконалення механізмів рефінансування й часткової компенсації ставки відсотка за кредитами комерційних банків, створення умов для розвитку небанківських фінансових установ, інституцій спільного інвестування, широкого використання іпотеки та лізингу.

Соціокультурна підсистема пов'язана з національними особливостями певної країни, народу, етнічної групи. Результати розвитку певної соціально-економічної моделі у відповідних історичних умовах країни значною мірою залежать від того, наскільки її базові цінності відповідають ціннісним уявленням даного етносу та його готовності прийняти визначені "правила гри". Ця підсистема може набути особливо вагомого, неприродно великого значення і зумовити зміни та деформації в інших підсистемах.

Інституціональні теорії відводять провідну роль не стільки технологіям і виробничим ресурсам, скільки людському фактору, який є головним чинником соціально-економічного розвитку. В сучасних умовах вихід за межі власне матеріального виробництва пов'язаний, передусім, із трансформацією суб'єктивного ставлення людини до процесу виробництва як до того, що протирічить намаганням особистості, та сприяє ставленню до нього, як до процесу, який спонукає до розвитку творчого потенціалу людини [7].

Необхідність глибоких якісних перетворень в економіці України вимагає докладнішого і більш конкретного з'ясування змісту, структури та шляхів формування у середовищі цивільного суспільства такого типу економічного мислення, що відповідає рівню інноваційного розвитку. Економічне мислення сучасного суспільства формується в умовах, коли людина праці стала співвласником виробництва на основі приватної власності.

На наш погляд, це стало причиною принципової зміни світоглядного змісту нації, що істотно підвищило роль інноваційного чинника в її життєзабезпеченні. Перехід цивілізованого суспільства на інший ступінь економічного мислення зумовлений, передусім, становленням нової технологічної парадигми, що дасть змогу вивести країну із стану застою чи кризи.

В результаті дослідження приходимо до висновку, що в умовах ринкової трансформації формування ефективної системи інституціоналізації інноваційного процесу виконує досить важливу роль, визначаючи та закріплюючи соціально-економічні норми, правила, статуси і ролі з метою забезпечення сприятливого середовища для активізації інноваційної діяльності. Охоплюючи систему управління даною сферою з економічної, організаційної, нормативної, технологічної та соціокультурної позицій, інституціоналізація сприяє створенню комплексної системи розвитку економіки на якісно новому рівні та підвищенню конкурентоспроможності України на світовому інноваційному ринку.

Поглиблених досліджень потребує подальше обґрунтування й удосконалення складових елементів інсти-

туціоналізації інноваційного процесу в найближчій перспективі, оскільки вона залишається однією з найскладніших економічних проблем сучасності й вимагає нових ідей та пошуків.

1. *Александрова О. С.* Конкуренція: благо чи зло. Специфіка та тенденції розвитку: [монографія] / О. С. Александрова. – К.: Обрій, 2006. – 144 с.
2. *Базилевич В. Д.* Філософія економіки. Історія: [монографія] / В. Д. Базилевич, В. В. Ільїн – К.: Знання; М.: Рыбари, 2011. – 927 с.
3. *Україна у вимірі економіки знань:* [моногр.] / [В. М. Геєць, В. П. Александрова, Ю. М. Бажал та ін.] – К.: Основа, 2006. – 588 с.
4. *Красота О. В.* Мале підприємництво: економічна сутність та роль у подоланні кризи / О. В. Красота // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія "Економіка". – 117/2010. – С. 37-40.
5. *Онкієнко В. В.* Розвиток національної інноваційної системи на етапі становлення в Україні постіндустріального суспільства: [монографія] / В. В. Онкієнко, Л. М. Ємельяненко / НАН України; Рада по вивченню продуктивних сил України. – К., 2008. – 68с.
6. *Осецький В. Л.* Механізм впливу державних інституцій на регулювання трудових процесів у мотиваційній системі / В. Л. Осецький, І. Л. Татомир // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія "Економіка". – 117/2010. – С. 12-16.
7. *Ткач А. А.* Інституціональні основи ринкової інфраструктури: [монографія] / А. А. Ткач – К.: НАН України, Об'єдн. ін-т економіки, 2005. – 295 с.

Надійшла до редколегії 11.07.12

УДК 339.137.2:332.133.6 (574.3)

Н. Кенжебеков, канд. экон. наук, доц. (Карагандинский экон. ун-т Казпотребсоюза)

ПРИОРИТЕТЫ РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ КАРАГАНДИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Проаналізовані тенденції розвитку промисловості Карагандинської області, виявлені основні проблеми, які перешкоджають інноваційному розвитку. Обґрунтовані заходи щодо комплексної політики, спрямованої на реалізацію великих інвестиційних проектів у традиційно експортноорієнтованих секторах економіки регіону.

Ключевые слова: промисловість Карагандинської області, модернізація промисловості, концепція і пріоритети розвитку промисловості, промисловий потенціал.

Проанализированы тенденции развития промышленности Карагандинской области, выявлены основные проблемы, препятствующие инновационному развитию. Обоснованы мероприятия по комплексной политике, направленной на реализацию крупных инвестиционных проектов в традиционных экспортноориентированных секторах экономики региона.

Ключевые слова: промышленность Карагандинской области, модернизация промышленности, концепция и приоритеты развития промышленности, промышленный потенциал.

In article tendencies of development of the industry of the Karaganda area are analysed, the basic problems interfering innovative development are revealed. Are proved actions for the complex policy directed on realisation of large investment projects in traditional export sectors of economy of region.

Key words: the industry of the Karaganda area, industry modernization, the concept and priorities of development of the industry, industrial potential.

Карагандинская область занимает важнейшее место в минерально-сырьевом комплексе Республики Казахстан уникальными месторождениями железа, меди, марганца, барита, полиметаллов, редких металлов, угля и пр. На территории области сосредоточено 100% запасов марганца республики, 36% меди, 80% вольфрама, 64% молибдена, 54% свинца, более 40% угля (в т. ч. 100% запасов коксующихся углей). Ее недра богаты редкими и редкоземельными металлами: висмут, серебро, сурьма, титан, никель, кобальт, корунд, мышьяк, олуит и др. Почти все полезные ископаемые в области расположены на поверхности и их можно добывать с высокой рентабельностью [1].

Потенциальная извлекаемая ценность балансовых запасов региона по основным видам твердых полезных ископаемых составляет 758,2 млрд долл. США, запасы и прогнозные ресурсы недр – 1162 млрд долл. США.

Ведущие отрасли промышленной специализации Карагандинской области имеют мощную сырьевую базу. В структуре промышленного производства основное значение отводится черной и цветной металлургии, угледобыче, машиностроению и металлообработке, химической промышленности, электроэнергетике, промышленности строительных материалов, пищевой (рис. 1).

Удельный вес валовой добавленной стоимости

промышленности в ВРП области имеет нестабильную динамику роста и достиг 49,6% к 2010 г. (2005г. – 51,5%, 1991г. – 44,0%) (табл. 1).

Численность промышленного персонала в промышленности сократилась более чем в 2 раза: с 258,3 тыс. чел. в 1991 г. до 111 тыс. чел. в 2010 г. Производительность труда увеличилась с 600,8 тыс. тенге на одного работника в 1995г. до 9298,2 тыс. тенге в 2010 г.

С 2007 по 2009 г. наблюдалось снижение индекса физического объема производства под влиянием сокращения спроса на продукцию экспортноориентированных предприятий: ТОО "Корпорация Казахмыс" и АО "АрселорМиттал Темиртау" в связи с финансовым кризисом, вызванным снижением мировых цен на металлы (рис. 2).

В 2010 г. промышленными предприятиями Карагандинской области произведено продукции в действующих ценах на 1032,1 млрд тенге, что к уровню 2009 г. составило 104,3%. В республиканском объеме промышленности Карагандинской области принадлежит третье место.

В горнодобывающей промышленности и разработке карьеров индекс физического объема в 2010г. по сравнению с 2009 г. составил 103,8% за счет увеличения добычи марганцевых руд в 1,2 раза, а также добычи угля и лигнита, руд цветных металлов.

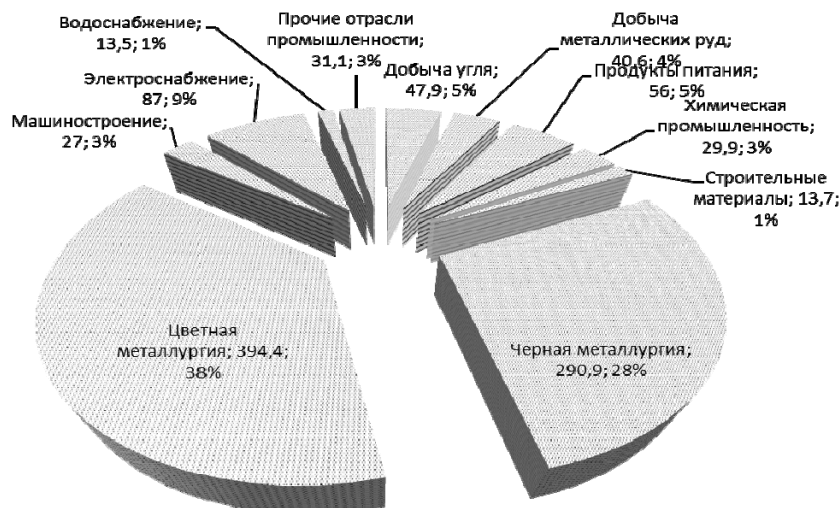

Рис. 1. Структура отраслей промышленности в 2010г., млрд тенге *

* Составлено на основе источника [2].

Таблица 1. Показатели валовой добавленной стоимости промышленности Карагандинской области *

Показатель	1991	1995	2005	2009	2010
Валовой региональный продукт (ВРП), млрд тенге	9,1	151,1	679,8	1515,8	1872,8
Объем промышленного производства, млрдтенге	13,5	142,7	517,3	808,9	1032,1
ВДС промышленности, млрд тенге	4,0	67,8	350,3	750,0	914,5
Удельный вес ВДС промышленности в ВРП, %	44,0	44,9	51,5	49,5	48,8
Численность промышленного персонала, тыс. чел.	258,3	237,5	120,0	113,7	111,0
Производительность труда 1 работающего, тыс. тенге	52,3	600,8	4310,8	7114,3	9298,2

* Составлена на основе источника [2].

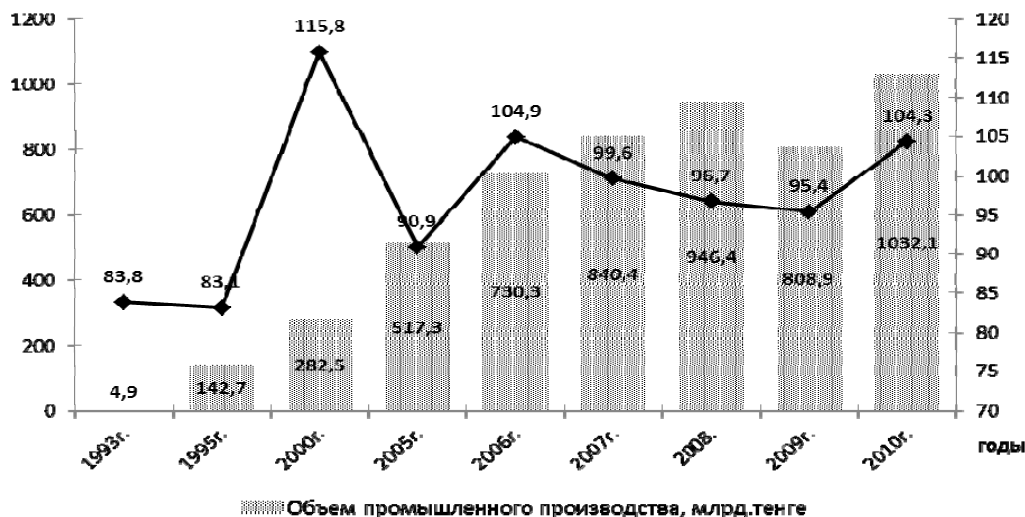

Рис. 2. Динамика изменения индекса физического объема и объема производства товарной продукции в промышленности за 1993-2010 гг.

В обрабатывающей промышленности индекс физического объема в 2010г. к 2009г. составил 105,0%. Увеличилось производство продуктов питания – на 5,6%, напитков – на 22,1, химической промышленности – на 8,9, черной металлургии – на 2,1, основных благородных и цветных металлов – на 4,9, производства медной проволоки – в 3,6 раза.

По многим видам продукции предприятия Карагандинской области занимают лидирующие места в республике (табл.2) [2].

Практически треть угля республиканской добычи приходится на угольные предприятия Карагандинской

области, из них коксующий уголь добывается только на Карагандинском угольном бассейне.

На долю Карагандинской области приходится почти четвертая часть объема обрабатывающей промышленности республики, что обусловлено преобладающей долей области в объеме производства металлургической промышленности (44,8% республиканского объема), в том числе в производстве черной металлургии – 46,3%, в производстве цветных металлов – 53,9%.

В области освоены единственные в республике производства марганцевого концентрата, чугуна, плоского проката, катодной меди, карбида кальция.

Таблица 2. Удельный вес промышленности Карагандинской области в производстве некоторых видов промышленной продукции по Республике Казахстан, % *

Промышленная продукция	1991	1995	2000	2005	2010
Уголь	36,0	23,3	23,9	28,7	29,4
Кокс и полукокс	100,0	100,0	100,0	99,0	99,2
Марганцевый концентрат	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Чугун	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Плоский прокат	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Жесть белая	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Медь рафинированная	100,0	100,0	100,0	94,8	95,5
Серебро аффинированное	—	—	61,3	78,9	80,1
Золото аффинированное	—	—	35,3	46,2	32,3
Цемент	30,4	16,6	33,0	16,5	31,4
Известь	4,5	20,8	0,1	51,4	56,5
Карбид кальция	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Составлена на основе источника [2]

Более трети аффинированного золота производится на территории области. Растет производство аффинированного серебра – с 61,3% в 2000 г. до 80,1% в 2010г. от республиканского объема производства.

В целом, несмотря на определенные результаты, политика диверсификации не была реализована в полной мере, что подтверждают следующие тенденции:

- наблюдается сокращение доли обрабатывающей промышленности в структуре промышленного производства Карагандинской области с 87% в 2003 году до 82% в 2010 г.;

- нарастающий дефицит высококвалифицированных кадров, преимущественно с техническим образованием;

- Сохранение значительного износа оборудования и снижение качества исходного сырья (руда);

- в области практически отсутствует переработка вторичных черных и цветных металлов и лома, баланс которых до конца не учтен, а вывоз за границу производится бесконтрольно в объеме более 2 млн. тонн металлолома черных металлов по цене 35-40 долларов США, чем наносится значительный ущерб экономике страны;

- в незначительном объеме выпускаются металлоизделия, наукоемкие, функциональные материалы, специальные сплавы, что не удовлетворяет растущие потребности машиностроения, электротехнической промышленности и других приоритетных отраслей, потребляющих современные материалы на основе металлов, ассортимент и номенклатура экспортируемых металлоизделий и функциональных материалов не соответствуют потенциалу металлургической промышленности. Как следствие – высокий темп накопления отходов, обусловленный особенностями современных технологических процессов, что приводит к высокому уровню загрязнения окружающей среды;

- усиливается тенденция спада в отраслях, производящих конечную промышленную продукцию, вплоть до полного сворачивания производства многих видов машиностроительной продукции;

- наблюдается слабая инвестиционная активность в инновационные проекты при концентрации преимущественной доли иностранных инвестиций (более 80%) в сырьевом секторе. Процесс диверсификации экономики сдерживается отсутствием необходимой критической массы инноваций для ее продвижения.

В Республике Казахстан проводится комплексная политика, направленная на реализацию крупных инвестиционных проектов в традиционных экспортноориентированных секторах экономики, с мультипликацией новых возможностей для малого и среднего бизнеса

через целенаправленное развитие казахстанского содержания, последующих переделов и переработки.

В рамках реализации Государственной программы по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан на 2010 – 2014 годы Научно-исследовательским институтом регионального развития (г. Караганда) в области разработана Концепция развития базовых отраслей промышленности с акцентом на развитие горнодобывающей, угольной промышленности, черной и цветной металлургии, машиностроения и металлообработки, химической и фармацевтической промышленности, производства строительных материалов. По каждой отрасли разработаны мастер-планы, отражающие детальную схему развития каждой из них (рис. 3).

На основе реализации Концепции уже к 2014 г. рост внутреннего регионального продукта (ВРП) по сравнению с уровнем 2008-го должен увеличиться на 32%, а производительность труда в базовых отраслях – на 111%. Поставлена задача довести долю импорта на предприятиях отрасли с 55 до 35%, снизить энергоёмкость ВРП на 10% и обеспечить рост инновационных производств с 6 до 10% от количества действующих [4].

В предстоящие пять лет на основе Концепции и действующей карты индустриализации области предусматривается реализация 104 индустриальных проектов.

Концепция была разработана совместно с представителями бизнес-структур и институтами развития, благодаря чему обеспечена взаимоувязка реализации инвестиционных проектов с развитием инфраструктуры и ресурсным потенциалом области.

В рамках Концепции развития базовых отраслей разработан мастер-план по развитию машиностроения, цель которого – восстановление этой отрасли промышленности, увеличение доли ее продукции за счет технологической модернизации, повышение производительности труда.

Планируется увеличение к 2014 г. валовой добавленной стоимости на 78% и достижение прироста производительности труда на одного занятого в машиностроении на 59%.

Для практической реализации мастер-плана на базе машиностроительных заводов, региональных научных учреждений и Технопарка создан Карагандинский машиностроительный консорциум, в который вошли 7 машиностроительных заводов с общей численностью 1000 работающих. Задача консорциума на ближайшую перспективу – объединить и сконцентрировать их усилия, обеспечить кооперацию не только производства, но и торговой политики, организовать системную работу отрасли, провести модернизацию станочного парка.

Рис. 3. Направления и индикаторы реализации Концепции базовых отраслей Карагандинской области

Для дальнейшей реализации кластерных инициатив до конца 2011 г. в области планируется завершить строительство Индустриального парка "Металлургия-металлообработка". Реализация этого комплексного проекта предусматривает привлечение отечественных и зарубежных инвесторов с целью дальнейшего развития металлургического-металлообрабатывающего кластера области с концентрацией на создании мощностей для производства продукции с высокой добавленной стоимостью.

Стратегия промышленного развития Карагандинской области направлена на повышение конкурентоспособности продукции региональных промышленных предприятий на внутреннем и внешнем рынках за счет экономического роста, распространения инвестиционно-инновационной деятельности, повышения образовательного и профессионального уровня трудового потенциала [5].

Со стороны государства содействие развитию промышленности включает следующие направления:

- обеспечение современного уровня инженерно-транспортной инфраструктуры в регионе, в первую очередь за счет создания индустриального парка;

- лоббирование стратегически важных инвестиционных проектов в сфере металлообработки в Инвестиционном, Инновационном фонде Казахстана и других институтах развития;
- расширение ресурсного обеспечения регионального технопарка для разработки новых технологий и оборудования через институты развития;
- содействие развитию партнерских отношений между участниками кластера;
- политика перехода на международные стандарты управления и качества продукции.

1. Региональная социально-экономическая система / [Алимбаев А.А., Утешев С.Б., Ахметов С.Н. и др.]; под ред. д.э.н., проф. Алимбаева А.А. – Караганда: Типография ТОО "Санат", 2002. – 514 с. 2. Карагандинская область в цифрах 1991-2009. – Караганда: Управление статистики Карагандинской области. – 2010 – 2011. – С.3. О ГМК Казахстана [Электронный ресурс]/ Режим доступа: http://www.agmp.kz/development_industry/about_mmc_kazakhstan. 4. Отчет НИИ регионального развития "О разработке Концепции развития базовых отраслей промышленности в Карагандинской области". Караганда. – НИИ регионального развития, 2010. – 216с. 5. Бектурганов Н.С. Технологическая конкурентоспособность Казахстана: от иллюзий к "бизнесу, ориентированному на безграничное благо для каждого": [монография] / Бектурганов Н.С., Пивоваров А.Н. – Алматы: Гылым, 2005. – 272 с.

Надійшла до редколегії 02.07.12

УДК 338.22

Г. Лозова, канд. экон. наук, доц. (КНУ імені Тараса Шевченка)

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ АДВОКАТУВАННЯ КОНКУРЕНЦІЇ В УКРАЇНІ

Розглянуто один із сучасних напрямів конкурентної політики – адвокатування конкуренції, що реалізується з метою підвищення свідомості суспільства, захисту конкуренції та прав споживачів. Розкрито особливості проведення та оцінки адвокатування конкуренції в Україні, визначено основні тенденції та перспективи його розвитку.

Ключові слова: адвокатування конкуренції, Антимонопольний комітет України, економічна конкуренція, конкурентна політика.

Рассмотрено одно из современных направлений конкурентной политики – адвокатирование конкуренции, реализуемое с целью повышения самосознания общества, защиты конкуренции и прав потребителей. Раскрыты особенности проведения и оценки адвокатирования конкуренции в Украине, определены основные тенденции и перспективы развития.

Ключевые слова: адвокатирование конкуренции, Антимонопольный комитет Украины, экономическая конкуренция, конкурентная политика.

The article is devoted to the study of one of the modern trends of competition policy, namely, competition advocacy, which is implemented in order to increase awareness of society, to protect competition and consumer protection. The paper disclosed features and evaluation of competition advocacy in Ukraine, identifies the key trends and development prospects.

Keywords: competition advocacy, the Antimonopoly Committee of Ukraine, economic competition, competition policy.

В епоху глобалізації та прискорення економічного розвитку конкуренція перетворюється на ту рушійну

силу, що сприяє зростанню добробуту та інновацій в суспільстві. Але через так звані "провали ринку" по-

требує захисту та державної підтримки. На сучасному етапі розвитку країни застосування лише примусових заходів конкурентної політики є малоефективним і витратним, тому потребує доповнення заходами з адвокатування конкуренції. Адвокатування конкуренції означає організацію комунікації між конкурентним відомством і суспільством з метою дотримання принципів конкуренції і є доповненням до правозастосування. Таким чином, з одного боку, правозастосування посилюється активним адвокатуванням, а, з іншого, як показує практика, за відсутності примусових заходів з боку антимонопольних органів воно є неефективним. Комплексна конкурентна політика сприяє усвідомленню важливості конкуренції суспільством, забезпечує максимальну прозорість державного регулювання, знижує рівень корупції та підвищує довіру суспільства до діяльності конкурентних органів.

Тому, на наш погляд, надзвичайно актуальним є створення системи адвокатування конкуренції для інформування суспільства, захисту досягнутого рівня конкуренції у підприємницькій діяльності, запобігання і припинення зловживань монополієм становисем, недобросовісної конкуренції, попередження антиконкурентних дій як з боку суб'єктів господарювання, так і органів влади. Досвід економічно розвинених країн переконливо свідчить, що активне адвокатування конкуренції позитивно впливає на функціонування конкурентного середовища, сприяє поліпшенню взаємодії економічних суб'єктів. Отже, розвиток конкуренції потребує активних і цілеспрямованих зусиль з боку суспільства в особі не лише Антимонопольного комітету України, а й державних органів, органів суду, ринкових структур, міжнародних організацій, політичних партій, громадських організацій, національної еліти тощо.

Питаннями конкурентної політики та адвокатування конкуренції в Україні займаються такі відомі вчені, як В. Базилевич, А. Вознюк, А. Ігнатюк, Г. Філюк. Серед іноземних економістів можна назвати С. Авдашеву і А. Шаститко, А. Голомолзину, Р. Демтофта, М. Пандей. Проте не вирішеним залишається питання щодо методів та особливостей адвокатування конкуренції в Україні.

В Україні фактично не врегульовано питання програмного забезпечення реалізації конкурентної політики. Після припинення терміну дії Указу Президента України "Про основні напрями конкурентної політики на 2002–2004 роки" від 19 листопада 2001 р. в державі відсутній комплексний документ, що визначав би напрями та перспективи розвитку державної конкурентної політики. Існуючі положення зводяться до правозастосовної діяльності Антимонопольного комітету України і практично не передбачають вжиття заходів щодо розвитку й адвокатування конкуренції в суспільстві. Більше того, через відсутність комплексного програмного документа і неузгодженості державної конкурентної та промислової політики в окремих сферах виникають ситуації, коли нормативні акти та рішення, що приймаються Кабінетом Міністрів України, іншими державними органами можуть мати суттєвий антиконкурентний ефект.

Метою статті є виявлення особливості адвокатування конкуренції на сучасному етапі економічного розвитку України та визначення основних його напрямів на перспективу.

Адвокатування конкуренції (АК) є одним із сучасних напрямів конкурентної політики, що охоплює діяльність антимонопольних органів, спрямовану на роз'яснення позитивної ролі конкуренції в суспільстві. Цей напрям зародився наприкінці ХХ ст. Зокрема, в США, країні – лідері з антимонопольного регулювання, адвокатування конкуренції виникло в 1970-х рр. ХХ ст., в Європі активно почало розвиватися наприкінці 80-х рр.

ХХ ст. На сьогодні цей напрям діяльності, за оцінками експертів, набув значної популярності, особливо в країнах, що є учасницями Міжнародної конкурентної мережі [1, с. 109]. Роль АК у проведенні ефективної конкурентної політики, особливо для країн із перехідною постсоціалістичною економікою, де суспільство ще достатньою мірою не усвідомлює важливості конкуренції, важко переоцінити. Адвокатування конкуренції доповнює застосування примусових заходів конкурентної політики і сприяє підвищенню поінформованості всіх учасників ринку про правильне застосування конкурентного законодавства. АК перешкоджає прийняттю законодавчих актів, положення яких суперечать конкурентним нормам. Забезпечення максимальної прозорості сприяє як ширшому розумінню важливості конкурентної політики, так і підвищенню довіри суспільства до діяльності конкурентних органів.

За визначенням Робочої групи з адвокатування Міжнародної конкурентної мережі, адвокатування конкуренції визначається як "набір видів діяльності антимонопольних органів, спрямованих на укріплення конкурентного середовища економічної активності, яка здійснюється конкурентним відомством з метою сприяння розвитку конкурентного середовища для економічної діяльності шляхом використання не примусових механізмів, в основному за допомогою взаємодії з іншими державними суб'єктами і збільшенням поінформованості громадськості щодо переваг конкуренції" [2, с. 25].

Ефективне АК дозволяє швидкими темпами збільшити добробут країни, що підтверджують дослідження Глобального Інституту МакКінслі, розпочате в 1991 році. Під час спостереження за економіками різних країн протягом 12 років було виявлено основні двигуни економічного зростання, серед них: праця, структура капіталу, корпоративне управління і конкуренція. Дослідники дійшли висновку, що конкуренція серед них є найвпливовішим фактором.

Нині АК є невід'ємною складовою ефективною конкурентної політики, оскільки: дає змогу відновити механізми ринкової економіки та виправити економічні деформації; позитивно впливає на удосконалення функціонування агентів ринку та їх інноваційність; стимулює суб'єктів діяти відповідно до потреб ринку та сприяє ефективному розподілу ресурсів серед них; сприяє зниженню цін; стимулює розвиток конкурентних ринків; забезпечує лібералізацію та дерегулювання економіки в країні.

Загальносвітовими тенденціями розвитку АК є: посилення активності національних конкурентних відомств; проникнення принципів конкуренції в урядові політичні рішення; визнання ключової ролі конкуренції як рушійної сили економічного зростання та інноваційної діяльності; усвідомлення державою необхідності доповнення інструментів примусової конкурентної політики інструментами АК. Проведення тематичних досліджень та оцінки ефективності діяльності конкурентних відомств з АК засвідчують її високу ефективність та економічну віддачу; розвиток конкурентної культури всередині суспільства і заохочення конкурентних відомств до підвищення конкурентної культури; поширення міжнародного співробітництва у сфері АК (через створення міжнародних формальних і неформальних урядових організацій); обмін досвідом з АК між країнами через проведення конференцій, телесемінарів, публікацію інформації та статей на веб-сайтах; проведення роботи міжнародними організаціями і національними конкурентними відомствами з роз'яснення переваг конкуренції різним цільовим групам; надання переваги таким темам АК, як транспорт, енергетика, фінансовий ринок.

Реалізуючи політику адвокатування, Антимонопольний комітет України (АМК) прагне досягти дві осно-

вні цілі: підтримка конкуренції та покращення захисту прав споживачів. Відповідно, досягаючи таких цілей, АМК може:

- допомогти іншим органам влади у процесі політичного вибору та нормотворчості;
- забезпечити технічну експертизу прийнятих нормативно-правових документів та тих, що знаходяться на розгляді, щодо відповідності конкурентному законодавству;
- підвищити поінформованість суспільства про розвиток конкуренції та напрями конкурентної політики, що в перспективі забезпечить ефективніший захист прав споживачів.

Адвокатування конкуренції може проводитися різними способами залежно від стану розвитку конкурентного середовища та проінформованості суспільства про важливість дотримання конкурентних норм і правил, з використанням різних стратегій як доповнення до правозастосування й навчання громадськості для підвищення конкурентної свідомості та захисту прав споживачів. Конкуренція підтримується через проведення спільних семінарів, конференцій з питань вирішення складних правових і політичних питань у сфері конкуренції, надання рекомендацій іншим державним органам з питань конкурентної політики, публікації інформації у ЗМІ, створенні Інтернет-сайту, просування інформації у соціальних мережах, активної участі в діяльності таких міжнародних організацій, як Міжнародна конкурентна мережа (International Competition Network) і Організація з економічного співробітництва та розвитку, у співпраці та співробітництві з конкурентними відомствами інших країн.

Антимонопольний комітет України згідно з чинним законодавством уповноважений збирати, аналізувати й оприлюднювати інформацію про стан та розвиток конкуренції в країні. Основна мета такої діяльності – визначити, яким чином конкуренція впливає на розвиток внутрішнього ринку в цілому та функціонування окремих галузевих товарних ринків. Крім того, АМК України проводить громадські слухання, конференції і семінари, координує економічні дослідження із суспільно значущих проблем конкуренції, публікує звіти про результати досліджень. Така діяльність з АК досить поширена в міжнародній практиці. Наприклад, Федеральна торгова комісія (ФТК) в США широко використовує одержану інформацію про стан конкурентного середовища для координації як теоретичних досліджень, так і для розробки галузевої конкурентної політики, що сприяє оперативному реагуванню на зміни умов ринку. Така діяльність ФТК у поєднанні з професійними знаннями Комісії з питань конкуренції сприяє кращому розумінню бізнес-практики та прогнозуванню її економічних наслідків для конкуренції, охоплює не тільки підприємців, але і спільноту юристів, впливає на прийняття рішень представників органів виконавчої та судової влади, зовнішньополітичних відомств та урядових керівників і політиків на загальнодержавному й місцевому рівнях. Цікаво, що саме ФТК надає коментарі щодо принципів адвокатування федеральних і державних органів влади, які захищають інтереси споживачів. Комісія також надає роз'яснення для допомоги судам при розгляді справ з питань захисту конкуренції та прав споживачів.

Захист прав споживачів є надзвичайно важливим аспектом АК, оскільки торкається інтересів практично всіх громадян країни та привертає увагу суспільства до проблем конкуренції. Основними напрямками діяльності в цій сфері є нормотворчість з питань адвокатування, навчання, проведення відповідних досліджень та ознайомлення з їх результатами широким кіл громадськості.

На наш погляд, досить успішною є стратегія залучення АМК України вищих навчальних закладів освіти для реалізації заходів з АК у цій сфері, проведення спільних спеціалізованих конференцій і семінарів, де експерти-практики та теоретики могли б визначати та обговорювати гострі проблеми сьогодення у сфері розвитку конкуренції та захисту прав споживачів. Такі заходи при відповідному висвітленні їх у ЗМІ та соціальних мережах могли б істотно впливати на бізнес-спільноту, політиків і споживачів, роз'яснювати суспільству роль антимонопольного законодавства та зобов'язань підприємств відповідно до цих законів, формувати конкурентну культуру в українському суспільстві.

На наш погляд, конкурентна політика, спрямована на захист прав споживачів, має охоплювати всіх зацікавлених сторін, зокрема органи державної влади, промислові асоціації та підприємства, громадські організації, що займаються проблемами захисту споживачів. Тільки у такій тісній співпраці можливо розробляти та запроваджувати стандарти, які б відповідали сучасним вимогам і економічним завданням, що стоять перед Україною.

Щодо ефективності АК, насамперед, оцінюють ефективність витрачання бюджетних коштів антимонопольним органом країни. Як показав огляд діяльності антимонопольних органів розвинених країн світу, фінансується АК, як правило, на основі програмно – цільового методу [3, с. 117]. Тому важливо чітко визначити напрями АК, встановити проміжні та кінцеві результати діяльності у цій сфері, які б відповідали критеріям вимірюваності, суспільної значущості та не зазнавали маніпулюванням у приватних інтересах. З цих позицій оцінка діяльності адвокатування може бути:

- очікувана – оцінюється вплив адвокатування перед тим, як його результати будуть відомі;
- фактична (отримана) – передбачає вимірювання впливу діяльності після того, як його результати відомі.

Розпочинаючи оцінювати діяльність з адвокатування, доцільно вирішити, якими будуть цілі оцінювання та визначити найбільш відповідну методологію для вимірювання ефективності адвокатування. Як показує практика, органи з питань конкурентної політики можуть використовувати різноманітний інструментарій, щоб оцінити ефективність проведення адвокатування. Деякі з них містять:

- огляд цільової аудиторії для адвокатування – урядовці, бізнесмени або споживачі;
- опитування громадської думки;
- твердження або оцінки незалежних експертів;
- вимірювання кількості законодавчих ініціатив з АК;
- повне медіа-охоплення та представлення в Інтернеті.

В Україні відсутні модель оцінювання та методологія оцінки АК, тому розглянемо як приклад модель оцінювання Федеральною Торговою Комісією США (ФКТ) власної Програми адвокатування [4]. У 2007 р. ФКТ підготувала модель оцінювання, яка давала змогу визначити, якою мірою програма з адвокатування ФТК впливає на прийняття політичних рішень у країні. Оцінка була зосереджена на тому, що відомство прагнуло впливати передусім на формування державної економічної політики, замість того, щоб сконцентрувати зусилля на аналізі результатів з адвокатування або оцінювати витрати бюджету на проведення відповідних заходів з АК. Це призвело до певної плутанини, тому систему оцінювання було переглянуто в 2011 р. Як результат, вона включає в себе наступні параметри оцінювання діяльності з АК:

- кількість опублікованих звітів і досліджень з питань конкуренції за результатами проведення моніторингу товарних ринків;
- створення архіву даних з адвокатування;

- проведення громадських слухань, конференцій і семінарів та оцінка їх впливу на суспільну свідомість;
- кількість практикумів, семінарів, конференцій, слухань, організованих або співорганізованих ФКТ, які містять питання, пов'язані з конкуренцією;
- подання зауважень і рекомендацій з АК в органи влади, включаючи державні законодавчі органи, відомства або суди;
- частка запропонованих адміністративних нормативних положень процесуального закону, що проводилися виключно ФТК, і які було завершено протягом дев'яти місяців після отримання остаточних зауважень в Остаточному звіті рекомендованих нормативних положень;
- частка респондентів, які визнали пропагандистські коментарі з адвокатування та записки ФКТ "корисними";
- обсяг трафіку на сайті організації, пов'язаний із конкуренцією, дослідженням конкуренції, звітами і адвокатуванням.

Отже, в результаті дослідження зроблено наступні висновки. Конкурентна політика, побудована виключно на механізмах примусу, лише через виявлення і боротьбу з порушеннями антимонопольного законодавства суб'єктами господарювання, є на сьогоднішній день малоефективною і досить витратною. Тому як у розвинених країнах, так і в країнах із посттрансформаційною економікою спостерігається процес запровадження в

практику діяльності конкурентних відомств механізмів та інструментів АК.

Основною метою АК є створення ефективної системи інформування учасників ринку про можливості використання законодавства щодо захисту економічної конкуренції для дотримання їхніх прав, створення правозастосування в цій сфері, розширення кола об'єктів конкурентної політики, залучення учасників ринку до реалізації антимонопольних заходів, підвищення інтересу наукових та освітянських кіл до досліджень у сфері конкуренції.

Визначено систему показників оцінки АК, яка може бути адаптована для роботи Антимонопольного комітету України. Це дасть змогу відомству оцінити результати своєї діяльності і визначити слабкі сторони в реалізації заходів з АК, що гарантуватиме збільшення виконавчих та освітніх заходів шляхом заохочення до дискусії усіх зацікавлених сторін.

1. Авдашева С. Промышленная и конкурентная политика: проблемы взаимодействия и уроки для России/ Авдашева С, Шаститко А. // Вопросы экономики. – 2003. – № 9. – С. 109–121. 2. Advocacy and Competition policy. International Competition Network / Report prepared by the Advocacy Working Group. ICN's Conference: Italy. – 2002. – С. 115. 3. Шаститко А. Адвокатирование конкуренции как часть конкурентной политики/ Авдашева С, Шаститко А. // Вопросы экономики. – 2005. – № 12. – С. 109–121. 4. Advocacy Toolkit. Part I: Advocacy process and tools/ICN advocacy working group – 10th Annual Conference of the ICN, Hague, May 2011.

Надійшла до редколегії 09.07.12

УДК: 336.64

Г. Сраилова, канд. экон. наук, доц. (Карагандинский экон. ун-т Казпотребсоюза)

АНАЛИЗ ФИНАНСОВОГО СОСТОЯНИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ И ОЦЕНКИ ВЕРОЯТНОСТИ БАНКРОТСТВА

Розглянуто положення про те, що фінансовий аналіз застосовується з метою виявлення сутності, закономірностей, тенденцій та оцінки економічних і соціальних процесів, вивчення фінансово-господарської діяльності на всіх рівнях і в різних сферах відтворення. Застосування фінансового аналізу дозволяє оцінити: майновий стан підприємства; ступінь підприємницького ризику; достатність капіталу для поточної діяльності і довгострокових інвестицій; потребу в додаткових джерелах фінансування; здатність до нарощування капіталу; раціональність залучення позикових коштів; обґрунтованість політики розподілу і використання прибутку.

Ключові слова: фінанси, аналіз, оцінка, рентабельність, стійкість.

Рассмотрено положение о том, что финансовый анализ применяется с целью выявления сущности, закономерностей, тенденций и оценки экономических и социальных процессов, изучения финансово-хозяйственной деятельности на всех уровнях и в разных сферах воспроизводства. Применение финансового анализа позволяет оценить: имущественное состояние предприятия; степень предпринимательского риска; достаточность капитала для текущей деятельности и долгосрочных инвестиций; потребность в дополнительных источниках финансирования; способность к наращиванию капитала; рациональность привлечения заемных средств; обоснованность политики распределения и использования прибыли.

Ключевые слова: финансы, анализ, оценка, рентабельность, устойчивость

Financial analysis is used for identifying the nature, patterns, trends, and assess of the economical and social processes, for studying off financial and economic activities at all levels and in different spheres of reproduction. Financial analysis provides an opportunity to estimate: property condition of the enterprise, the degree of business risk, the capital adequacy of the current activities and long-term investment, the need for additional sources of financing, the ability to build up capital, the rationality of borrowings, the validity of policy distribution and use of profits.

Keywords: finance, analysis, estimate, profitability, sustainability.

Рыночная экономика Республики Казахстан набирает всё большую силу. Чтобы обеспечивать выживаемость предприятия в современных условиях, управленческому персоналу необходимо, прежде всего, уметь реально оценивать финансовое состояние и возможный риск банкротства как своего предприятия, так и потенциальных конкурентов.

Актуальность исследования заключается в том, что анализ финансового состояния позволяет выявить эффективность использования ресурсов, оценить рентабельность и финансовую устойчивость хозяйствующего субъекта, установить его положение на рынке, а также количественно измерить степень рискованности деятельности и конкурентоспособность. Результаты финансового анализа позволяют выявить уязвимые места, требующие особого внимания, и разработать мероприятия по их ликвидации и предотвращению ве-

роятности банкротства [1].

Целью статьи является проведение анализа финансового состояния и оценки вероятности банкротства на основе бухгалтерского баланса ТОО "Трансагентство" г. Темиртау, Республика Казахстан (табл. 1) [2]. Оценка финансового положения предприятия предполагает наличие следующих основных составляющих: 1) анализ ликвидности и платежеспособности; 2) анализ финансовой устойчивости; 3) анализ деловой активности; 4) анализ прибыльности и рентабельности [3].

Основным финансовым результатом 2011 г. для предприятия стало уменьшение балансовых средств на 12500 тыс. тенге (39,06%). Финансовую ситуацию скорее можно назвать неудовлетворительной и неустойчивой. Подтвердить или опровергнуть предварительное заключение о финансовом состоянии предприятия позволяют анализ ликвидности и платежеспособности (табл. 2).

Анализ ликвидности и платежеспособности предприятия показал, что оно не платежеспособно, поскольку не может покрыть все свои обязательства за счёт текущих активов.

Финансовая устойчивость предприятия характеризуется состоянием финансовых ресурсов, обеспечивающих ритмичный процесс производства и реализации продукции на основе реального роста прибыли [4] (табл. 3).

Таблица 1. Бухгалтерский баланс ТОО "Трансагентство" на 01.01.2012 г., тыс. тенге

АКТИВ	Код стр.	Начало 2011г.	Конец 2011г.
1. ВНЕОБОРОТНЫЕ АКТИВЫ			
Нематериальные активы	110	2750	1800
Основные средства	120	172950	175000
Незавершенное строительство	130	4800	6200
Итого по разделу I	190	180500	183000
II. ОБОРОТНЫЕ АКТИВЫ			
Запасы. В том числе:	210	86800	66000
сырье, материалы и другие ценности	211	64000	46000
затраты в незавершенном производстве	214	14000	10500
товарно-материальные ценности	215	7500	7000
расходы будущих периодов	216	1300	2500
НДС по приобретенным ценностям	220	12800	9200
Дебиторская задолженность. В том числе:	240	23150	44050
заказчики	241	14400	39500
авансы выданные	245	8250	4000
прочие дебиторы	246	500	550
Краткосрочные финансовые вложения. В т.ч	250	1500	1500
прочие краткосрочные финансовые вложения	253	1500	1500
Денежные средства. В том числе:	260	15250	3750
касса	261	500	500
расчетные счета	262	14750	3250
Итого по разделу II	290	139500	124500
БАЛАНС (сумма строк 190+290)	399	320000	307500
ПАССИВ	Код стр.	Начало 2011г.	Конец 2011г.
III. КАПИТАЛ И РЕЗЕРВЫ			
Уставный капитал	410	81000	75600
Добавочный капитал	420	116850	116850
Резервный капитал. В том числе:	430	14400	16300
резервы, образованные в соответствии с учредительными документами	432	14400	16300
Фонд социальной сферы	440	11750	10750
Итого по разделу III	490	224000	219500
IV. ДОЛГОСРОЧНЫЕ ОБЯЗАТЕЛЬСТВА			
Итого по разделу IV	590	--	--
V. КРАТКОСРОЧНЫЕ ОБЯЗАТЕЛЬСТВА			
Заемные средства. В том числе:	610	5000	4500
кредиты банков	611	5000	4500
Кредиторская задолженность. В том числе:	620	91000	83500
поставщики и подрядчики	621	45800	45550
по оплате труда	624	21000	18250
по социальному страхованию и обеспечению	625	6500	5100
задолженность перед бюджетом	626	9200	12000
авансы полученные	627	7500	2000
прочие кредиторы	628	1000	600
Итого по разделу V	690	96000	88000
БАЛАНС (сумма строк 490+590+690)	700	320000	307500

Таблица 2. Анализ коэффициентов ликвидности ТОО "Трансагентство", %

Коэффициент	Нормативное значение	На начало 2011 г.	На конец 2011 г.	Отклонение
Абсолютной ликвидности	0,2-0,5	0,17	0,06	-0,11
Быстрой ликвидности	0,7-1	0,42	0,56	0,14
Текущей ликвидности	2-3	1,45	1,41	-0,04

Таблица 3. Оценка финансовой устойчивости ТОО "Трансагентство" за 2011 г., тыс. тенге

п/п	Показатель	На начало 2011г.	На конец 2011г.	Отклонение
1	Капитал и резервы	224000	219500	-4500
2	Краткосрочные обязательства	96000	88000	-8000
3	Долгосрочные обязательства	0	0	0
4	Внеоборотные активы	180500	183000	2500
5	Запасы	86800	66000	-20800
6	Наличие собственных оборотных средств (стр.1 +стр.3– стр.4)	43500	36500	-7000
7	Общая величина источников формирования запасов и затрат (стр.6 + стр.2)	139500	124500	-15000
8	Наличие собственных и долгосрочных заёмных источников формирования запасов и затрат (стр.7 + стр. 3)	139500	124500	-15000
8	Излишек / недостаток собственных оборотных средств (стр.6 – стр.5)	- 43300	-29500	13800

п/п	Показатель	На начало 2011г.	На конец 2011г.	Отклонение
10	Излишек/ недостаток общей величины основных источников формирования запасов и затрат (стр.7 – стр.5)	52700	58500	5800
11	Излишек, недостаток собственных оборотных и долгосрочных заёмных источников формирования запасов (стр.8 – стр.5)	52700	58500	5800

Проведённый анализ в табл. 3 показал некоторое снижение удельного веса собственных средств в составе мобильных активов, которыми предприятие может относительно свободно маневрировать, а это ведёт к потере платёжеспособности и ставит финансовую устойчивость предприятия под угрозу.

Финансовое положение предприятия обуславливается в немалой степени его деловой активностью – это реальное проявление действий, заключающихся в мо-

бильности, предприимчивости, инициативе (табл. 4).

Анализ данных табл. 4 показал увеличение срока погашения дебиторской задолженности, которое отрицательно влияет на экономическую активность предприятия и создает финансовые затруднения для приобретения производственных запасов, выплаты заработной платы и пр.

Прибыль является конечным результатом деятельности предприятия (табл. 5).

Таблица 4. Анализ показателей деловой активности

№	Показатель	Начало 2011г.	Конец 2011г.	Отклонение
1	Оборачиваемость активов (оборотов в год)	4,2	4,1	-0,1
	Продолжительность одного оборота (дней)	87	89	2
2	Оборачиваемость оборотных активов (оборотов в год)	9,27	10,52	1,25
	Продолжительность одного оборота (дней)	39	35	-4
3	Оборачиваемость внеоборотных активов (оборотов в год)	7,16	7,16	0
	Продолжительность одного оборота (дней)	51	51	0
4	Оборачиваемость запасов (оборотов в год)	10,79	14,47	3,68
	Срок хранения запасов (дней)	34	25	-9
5	Оборачиваемость собственного капитала (оборотов в год)	5,77	5,97	0,2
	Продолжительность одного оборота (дней)	63	61	-2
6	Оборачиваемость заемного капитала (оборотов в год)	13,47	14,89	1,42
	Продолжительность одного оборота (дней)	27	25	-2
7	Оборачиваемость дебиторской задолженности (оборотов в год)	55,85	29,74	-26,11
	Период погашения дебиторской задолженности (дней)	7	12	5
8	Оборачиваемость кредиторской задолженности (оборотов в год)	14,21	15,69	1,48
	Период погашения кредиторской задолженности (дней)	26	23	-2

Таблица 5. Анализ прибыли ТОО "Трансагентство" за 2011 г., тыс. тенге

Показатель	Начало 2011 г.	Конец 2011 г.	Отклонение	
			Абсолютное изменение	Относительное измен %
I. Доходы и расходы по обычным видам деятельности				
Выручка (нетто) от реализации работ, услуг (за минусом НДС)	1293000	1310000	17000	1,31
Себестоимость реализации товаров, работ, услуг	937000	955000	18000	1,92
Валовая прибыль	356000	355000	-1000	-0,28
Коммерческие расходы	96000	95000	-1000	-1,04
Управленческие расходы	207000	205000	-2000	-0,97
Прибыль (убыток) от реализации	53000	55000	2000	3,77
II. Операционные доходы и расходы				
Проценты к получению	70	90	20	28,57
Прочие операционные доходы	340	430	90	26,47
Прочие операционные расходы	410	800	390	95,12
III. Внеоперационные доходы и расходы				
Прочие внеоперационные доходы	600	980	380	63,33
Прочие внеоперационные расходы	1100	1500	400	36,36
Прибыль (убыток) до налогообложения	52500	54200	1700	3,24
Подоходный налог	15750	16260	510	3,24
Прибыль (убыток) от обычной деятельности	36750	37940	1190	3,24
IV. Чрезвычайные доходы и расходы				
Чистая прибыль (убыток) отчетного периода	36750	37940	1190	3,24

Анализ данных табл. 5 свидетельствуют о росте показателей прибыльности ТОО "Трансагентство". В рыночных условиях предприятие стремится максимизировать прибыль, что может привести к негативным последствиям. Поэтому для оценки эффективности производства используют показатель рентабельности, которая характеризует прибыль, получаемую с каждого тенге средств, вложенных в предприятия, табл. 6 [5].

По данным табл. 6 наблюдается рост показателей рентабельности в течение анализируемого периода. На

такую динамику повлияло увеличение выручки от реализации продукции и чистой прибыли.

Теперь исследуем финансовое положение ТОО "Трансагентство" с позиций возможного банкротства. Рассчитаем значение индекса Альтмана[6], воспользовавшись формулой (1):

$$Z = 1,2 \cdot X_1 + 1,4 \cdot X_2 + 3,3 \cdot X_3 + 0,6 \cdot X_4 + X_5 \quad (1)$$

В нашем случае: $Z = 1,2 \cdot 0,12 + 1,4 \cdot 0,12 + 3,3 \cdot 0,18 + 0,6 \cdot 0,25 + 0,18 = 1,236$

Таблиця 6. Аналіз рентабельності ТОО "Трансагентство", %

№	Показатель	Начало 2011 г.	Конец 2011 г.	Отклонение
1	Рентабельность активов (экономическая рентабельность)	11,48	12,34	0,86
2	Рентабельность внеоборотных активов	20,36	20,73	0,37
3	Рентабельность оборотных активов	26,34	30,47	4,13
4	Рентабельность текущих активов	26,34	30,47	4,13
5	Рентабельность собственного капитала	16,4	17,28	0,88
6	Рентабельность инвестиций	16,4	17,28	0,88
7	Рентабельность реализованной продукции, работ, услуг	2,84	2,9	0,06

Данный результат показывает, что для исследуемого предприятия степень вероятности банкротства очень высока. Если не принять соответствующих мер[7], ТОО "Трансагентство" может оказаться в кризисной ситуации, в связи с чем следует провести следующие мероприятия:

1. По восстановлению платежеспособности:
  - своевременно проводить инвентаризацию активов и пассивов предприятия (особенно дебиторской и кредиторской задолженности);
  - преобразовать низколиквидные активы в денежные средства и погасить с их помощью краткосрочные обязательства (продажа активов).
2. По улучшению финансовой устойчивости:
  - снизить производственные затраты и уменьшить текущие финансовые потребности;
  - оптимизировать численность работников;
  - конвертировать долговых обязательств в уставной капитал;
  - требовать своевременного авансирования со стороны заказчиков выполняемых работ, услуг.
- 3 По обеспечению финансового равновесия на длительный период времени:

• осуществить меры в сфере маркетинга (исследовать рынки, разработать стратегию маркетинга, провести рекламную кампанию);

• привлечь дополнительные инвестиции для технологического усовершенствования.

При грамотном выполнении плана финансового оздоровления и успешном проведении упомянутых мероприятий, на наш взгляд, ТОО "Трансагентство" сможет обеспечить свою конкурентоспособность и устойчивый финансовый рост на рынке Казахстана.

1. Кривогузова Н.А. Экономический анализ / Кривогузова Н.А. / Карагандинский экономический университет, Караганда, 2012. 2. Бухгалтерские отчеты и данные ТОО "Трансагентство" г. Темиртау, Карагандинской области Республики Казахстан. 3. Тянь О. А. Финансовая отчетность компаний / Тянь О.А. / Карагандинский экономический университет, Караганда, 2005. 4. Грачев А.В. Анализ и укрепление финансовой устойчивости предприятия. – М.: ДИС., 2002. – 208 с. 5. Аудит: учебник для вузов / В. И. Подольский, Г. Б. Поляк, А. А. Савин, под ред. В. И. Подольского. – М., 2002. 6. Самат Ж. Банкротство – один из институтов оздоровления экономики. // Финансы Казахстана. – 2004. – №5. 7. Финансы организаций (предприятий): учебник для вузов / [Н.В. Колчина, Г.Б.Поляк, Л.М. Бурмистрова и др.; под ред. проф. И.В. Колчиной. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004.

Надійшла до редколегії 25.06.12

УДК 658:330.34

О. Юшкевич, канд. экон. наук, докторант (Житомирський державний технологічний університет)

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВА

Розглянуто особливості системного підходу до теорії розвитку підприємства. Визначено властивості та обов'язкові елементи підприємства як системи. Запропоновано ієрархічну побудову розвитку його внутрішнього змісту.

Ключові слова: системний підхід, наукове пізнання, розвиток підприємства.

Рассмотрены особенности системного подхода к теории развития предприятия. Определены свойства и обязательные элементы предприятия как системы. Предложено иерархическое построение развития его внутреннего содержания.

Ключевые слова: системный подход, научное познание, развитие предприятия.

Features of the system approach to the theory of enterprise development are considered. Properties and required elements of the enterprise as a system are defined. The hierarchical structure of the development of its internal content is proposed.

Keywords: system approach, enterprise development, scientific knowledge.

Неефективність теорії підприємства та її неадекватність економічній дійсності, виявилися потужною перешкодою в розвитку господарюючих суб'єктів. Не розуміючи сутності та змісту підприємства, його різнобічної діяльності й закономірностей розвитку, неможливо результативно здійснювати управління та регулювання, раціонально використовувати наявний потенціал, освоювати сучасні технології. Обмеженість ресурсів і безмежність людських потреб – одна із ключових проблем економічної теорії. Розвиток виробництва за останні століття, що супроводжувався нерациональним використанням ресурсів та максимізацією негативного впливу на навколишнє середовище, однобічний розгляд внутрішнього змісту та зовнішніх функцій господарювання призвели до значного виснаження й погіршення стану природних ресурсів, а отже і до зниження рівня розвитку підприємств. Якщо розглядати різні етапи економічного розвитку, то стає очевидним, що підприємству належить головне місце як на мікро-, так і на макрорівнях. В умовах ринкових відносин центр еконо-

мічної діяльності переміщується до базової ланки економіки – підприємства, як одного з основних інститутів сучасної економічної системи, відокремлений, самостійний суб'єкт економічної діяльності з виконання своїх функцій у зовнішньому середовищі. Тобто підприємство є відкритою системою, вбудованою у це середовище та постійно взаємодіє з ним.

Надмірна спеціалізація економічних досліджень породжує зростаючий потік різномірної, не здатної до інтегрованості інформації, а протиріччя між фундаментальними та прикладними теоріями призводять до уповільнення процесу розвитку підприємства та затримки взаємного проникнення досягнень різних теоретичних будов. Зовсім не обов'язково, щоб теорія пояснювала всі аспекти діяльності підприємства. Дослідження має бути сконцентовано на функціонуванні підприємства як єдиного цілого, а не окремої його підсистеми.

На нашу думку, подолати кризу в сучасній економічній науці можливо на основі системного підходу до вивчення теорії розвитку підприємства – як світоглядного і

спрямовуючого принципу пізнавальної й практичної діяльності та сформованих на його основі теорії і методології [14, с.13]. Оскільки поняття розвитку та підприємства знаходиться в тісному взаємозв'язку з поняттям системи, що складається з сукупності взаємопов'язаних елементів, компонентів, підсистем, об'єднаних прямими та зворотними зв'язками, постає потреба пошуку адекватних наукових уявлень про теорію розвитку підприємства. Вбачається єдиний шлях – систематизація й об'єднання у певну цілісність розгалужених наукових знань, зв'язок яких із реальними явищами та процесами в розвитку підприємства потребує перманентного доведення.

Зародження системного підходу пов'язано з іменами Ч. Дарвіна, Ф. Енгельса, К. Маркса, як науковий напрям він досліджувався у працях А. Богданова, Л. Берталанфі, У. Ешбі. Теоретичні, методологічні та практичні засади розвитку на рівні окремого підприємства, незважаючи на значну їх кількість, як завжди залишаються в межах класичних понять – виробництво, земля, праця та капітал. Економічна теорія традиційно виділяє неокласичну, інституціональну, еволюційну, підприємницьку (агентську) теорії підприємства. Особливості, переваги й недоліки цих теорій в кращих традиціях методології детально висвітлені в наукових працях відомого російського вченого Г.Клейнера [8]. Слід погодитися з висновками автора про те, що перераховані теорії не спроможні системно описати сутність і взаємодію елементів підприємства як складної соціально-економічної системи. На думку українського дослідника економічних систем С.Степаненка, неокласична теорія втрачає домінуючі позиції через вузькість методологічних підходів [15, с. 25], вона традиційно зорієнтована на вивчення кількісних параметрів економічної системи, не приділяє належної уваги взаємодії економічних об'єктів, суб'єктів та інституцій. Дослідники намагаються інтегрувати технологічну та інституціональну концепції, проте в умовах глобалізації ці зазначені концепції не в змозі пояснити явище глобалізації та поведінки підприємств, динаміки їх розвитку. Методи і способи дослідження складних об'єктів, процесів, багаторівневих та багатокомпонентних систем досліджуються А. Василенком, Б. Клейнером, Г. Купаловою та ін. Слід визнати, що існуючі варіанти теорій підприємства не здатні запропонувати ефективні рекомендації конкретним підприємствам щодо досягнення ділового успіху та пояснити і спрогнозувати їхню поведінку.

Необхідність системного підходу до теорії розвитку підприємства пояснюється тим, що в умовах сучасної економіки важливим є розуміння динаміки розвитку, а також вибір моделей і структур для управління підприємством. Теоретична база щодо розвитку підприємства є підґрунтям, на якому мають будуватися подальші наукові розробки. Пошук способів усунення протиріч, що існують у фрагментарності теорій, поняттях і категоріях стосовно розвитку підприємства, оцінки впливу на його діяльність сприятиме прискоренню процесу взаємного проникнення досягнень різних теоретичних надбань для вирішення фундаментальних завдань в сфері економіки.

Мета статті – дослідити особливості системного підходу як напряму наукового пізнання теорії розвитку підприємства. Використовуючи принцип методологічної систематики визначити властивості та елементи системи підприємства, запропонувати ієрархічну будову розвитку внутрішнього змісту підприємства як системи.

Методологічна специфіка системного підходу визначається орієнтацією на розгляд цілісності об'єкта та механізмів, що її забезпечують, виявляють різноманітні типи зв'язків складного об'єкта з метою зведення їх в єдину теорію. Цим відкривається можливість методоло-

гічно-розширеного трактування поведінки систем будь-якого типу. В науковому середовищі існує загальне розуміння широких дослідницьких можливостей методології системного підходу до вивчення закономірностей розвитку. Проте, досить часто методологію системного аналізу зводять до визначення меж досліджуваного об'єкта або виділення в складі системи окремих елементів, що цікавлять тільки дослідника, вивчення специфічних форм взаємодії, тенденцій їх розвитку та в результаті оцінки впливу окремих, аналізованих елементів на поведінку системи в цілому. За такого підходу до бачення проблеми, навіть з використанням складних економіко-математичних моделей, системна методологія переходить до рівня елементарного факторного аналізу. Тому вибірковість явищ або їх висмикування із системи взаємозв'язків є неприпустимим.

Системний підхід – це напрям методології наукового пізнання та соціальної практики, в основі якого лежить дослідження об'єктів як систем. У системному підході реалізується і конкретизується філософський принцип взаємозв'язку, або системності понять. На відміну від цього принципу, що є загальнометодологічною основою всіх наук та будь-якого знання, системний підхід розробляє засоби для розв'язання комплексних завдань, дослідження теорії самоорганізованих об'єктів, до яких належать підприємства. Як зазначає професор Г. Купалова, зміст системного підходу полягає в комплексному вивченні складних об'єктів як єдиної цілісної системи у нерозривному зв'язку з усіма її складовими елементами [10, с.272]. Вважаємо, що тільки гармонійна взаємодія внутрішніх складових підприємства між собою із зовнішніми аналогічними компонентами забезпечить довгостроковий успіх розвитку підприємства.

Системний підхід до аналізу соціально-економічних явищ, який дає змогу розглядати соціально-економічні явища як ціле, використовувався економістами в різні історичні періоди. Системність буття розвивалась у XVII–XVIII ст., у концепціях Б. Спінози та Р. Лейбніца, які прагнули до природної інтеграції системності світу [3, с.144]. Основним недоліком використання системного підходу того періоду є нежиттєвість розроблених на основі цього підходу схем, їх відірваність від реальних взаємозв'язків, підміна закономірних взаємодій випадковими.

Зародження системного підходу в змістовному розумінні може бути віднесено до середини XIX ст., періоду утвердження теорії розвитку в природі та суспільстві, що пов'язаний з іменами Ч. Дарвіна, К. Маркса та Ф. Енгельса. У праці "Происхождение видов путем естественного отбора" Ч. Дарвін досліджував вплив середовища на організми, процеси природного відбору, адаптацію та еволюцію [4]. Першим у науковій літературі принцип системності економічних явищ розробив К. Маркс, використавши системний підхід як один із допоміжних засобів діалектико-матеріалістичного методу. Ідея системності простежується у його працях 40-х років. Так, у "Нищити философии" він писав, що виробничі відносини в кожному суспільстві утворюють деяке єдине ціле [11, с.133]. Принцип системності для політекономії став важливим методологічним інструментом правильного тлумачення економічної дійсності. Лише в системі розкриваються роль і суть того чи іншого явища, відносин.

Як науковий напрям у вигляді теорії систем виправдав себе у XX ст., коли почали вирішуватися глобальні природоохоронні, технічні та соціальні завдання. Провідником науки про універсальні типи та закономірності структурного перетворення будь-яких систем прийнято вважати російського вченого А. Богданова – творця тектології (науки про явища, з точки зору вивчення їх органі-

зації). Вивчаючи внутрішню динаміку структур, він сформулював ряд закономірностей еволюції організаційних структур незалежно від їх природи. Дослідник звернув увагу на те, що закони організації систем єдині для всіх об'єктів, а різномірні явища об'єднані спільними структурними зв'язками та закономірностями [2, с. 309], що дає змогу виявити динамічні тенденції розвитку. Кожну систему необхідно вивчати як з точки зору зв'язків між її частинами, так і з точки зору зв'язків між нею, як цілим і середовищем, тобто з усіма зовнішніми системами.

Генератором загальної теорії систем вважають австрійського вченого Л. Берталанфі, який у 40-х рр. XX ст. на основі загального вивчення системи заклав основи концепції організаційного підходу як комплексу взаємодіючих компонентів, охарактеризував організаційну цілісність через поняття взаємодії, централізації, конкуренції та ін. Він визначав систему, як сукупність елементів, що перебувають у певних відносинах один до одного та до середовища [1]. Цим він змінив погляд на традиційно усталений розподіл сфери наукових досліджень, тому що наголошував на міждисциплінарному характері системного підходу та підкреслював, що об'єктом дослідження загальної теорії систем є абстрактний формалізований взаємозв'язок між основними ознаками і властивостями. Справу Л. Берталанфі у 1945 р. продовжив У. Ешбі, який окреслив два загальних методи системного дослідження: емпірично-інтуїтивний та дедуктивний [6]. У своєму дослідженні він віддав перевагу дедуктивному методу, тобто просувався від сукупності систем до їх наступної деталізації та раціонального скорочення.

Інструментом дослідження в системному підході є системний аналіз, а основним об'єктом системного під-

ходу, теорії систем та системного аналізу – система. У загальному розумінні система – це внутрішньо впорядкована структура елементів, закономірно пов'язаних один з одним, що становить цілісність, сукупність організаційних засад, норм і правил [16, с. 1233]. Поняття "система", а відповідно й застосування системного підходу в теорії розвитку підприємства, не можуть бути поширені на будь-яку сукупність елементів. Тільки стосовно сукупності елементів, що становлять органічну цілісність, можна говорити, як про систему. Тобто система – це структура, що саморозвивається та має внутрішнє джерело енергії. Цілісність системи і сукупність зв'язків між окремими її елементами дозволяють одержати результат, що перевищує суму елементів системи.

Як гіпотезу сформулюємо концептуальні вихідні положення пропонованої моделі підприємства, розробленої на основі системного підходу. По-перше, підприємство розглядається нами як конкретна система; по-друге, акцентуємо увагу на дослідженні елементів системи та їх взаємодії (процесний підхід); по-третє, основним предметом дослідження в межах системного підходу є процеси розвитку, системні події та інститути, по-четверте, як метод аналізу об'єктів нами використовується якісні та кількісні порівняння властивостей даної системи з відповідними властивостями інших систем; по-п'яте, система розвивається за законами власної еволюції та прийняття рішень на основі стратегій розвитку. Отже, пропонуємо синтез таких концепцій: системної та інституційної, що передбачає можливість аналізу динаміки розвитку підприємства й розробку апарату синергетичної теорії. Кожному підприємству характерні наступні властивості цілого, що характеризують його як систему [12, 13, 17], що відображені в таблиці.

Таблиця 1. Властивості та особливості підприємства як системи

Властивість	Особливість
Цілісність	Підприємство розглядається як єдине ціле, що складається з частин, які між собою взаємодіють, часто вони є різноякісними, але водночас сумісними
Наявність елементів, що можуть бути описані атрибутами (властивостями самих елементів)	Підприємство повинно складатися з неідентичних елементів. Мінімальна кількість елементів – два (об'єкт і суб'єкт), максимальна – безкінечність. Неоднаковість частин визначає його гетерогенність
Наявність зв'язків між елементами	Наявність стабільних зв'язків між елементами системи, які перевершують за міцністю зв'язки елементів системи, що не входять в цю систему
Ієрархічність (властивість співвідношення)	Елементи системи знаходяться в різних відносинах між собою, але кожен з них має певне місце в ієрархічній структурі системи. У кожній системі можна виділити підсистеми. Ієрархія визначає поділ підсистем на підсистеми нижчого рівня та визначає його підпорядкованість вищому рівню
Наявність структури	Підприємство має певну структуру, зумовлену формою зв'язків, або взаємодій між елементами системи
Цілеспрямованість	Бажаний стан, до якого прагне підприємство у своєму життєвому циклі, тобто розвитку системи
Емерджентність (виникнення, поява нового)	Важлива властивість системи полягає в тому, що сукупне функціонування взаємозв'язаних елементів підприємства породжує якісно нові його функціональні властивості, як системи, що не зводиться до простої сукупності елементів
Відкритість	Функціонування підприємства у мінливому зовнішньому середовищі. Наявність зв'язків, що забезпечують можливість обміну енергією
Адаптивність	Прагнення до стану рівноваги, що передбачає адаптацію параметрів системи до мінливих параметрів зовнішнього середовища (проте нестійкість не завжди є дисфункціональною для системи, вона може бути умовою динамічного розвитку)
Динамізм	Здатність підприємства змінюватися, розвиватися, переходити від одного якісного стану до іншого, залишаючись при цьому системою
Саморегулювання	Властивість підприємств зберігати внутрішню стабільність завдяки скоординованим реакціям, що компенсують вплив мінливих умов навколишнього середовища
Самоорганізація	Спонтанний перехід від неупорядкованого стану системи до впорядкованого у результаті спільної (синхронної) дії багатьох підсистем
Саморозвиток	Внутрішньо необхідна довільна зміна (трансформація) системи, зумовлена її суперечностями
Синергізм	Результат поєднання, інтеграції, злиття окремих частин (підсистем) підприємства в єдину систему для одержання системного ефекту

Саме враховуючи ці властивості, системний аналіз вивчає закони і закономірності розвитку системи. Застосовуючи принцип методологічної систематики, значимо, що в основі моделі розвитку діяльності під-

приємства знаходяться у взаємодії елементів, у безперервному розвитку, інтеграція яких у системі "підприємство" і створює багаторівневу структуру його внутрішнього змісту та синергетичний ефект.

У даному контексті систему "підприємство" визначаємо через елементи, що мають найбільш важливі функціональні зв'язки та внутрішню самостійність і функціональну визначеність, для побудови структури управління оцінки її відповідності вимогам розвитку. За такого підходу елементом системи підприємства є алгоритм безперервного оновлення процесів розвитку та активів підприємства, який перетворює активи в економічний результат, гро-

шовий потік, обсяг продажу тощо (рис.).

У межах системної парадигми та теорії підприємства Г. Клейнера та Я. Корнаї [7, с. 46; 9, с. 16] пропонується здійснювати дослідження внутрішнього змісту системи "підприємство", яке подамо у вигляді трирівневої піраміди. Перший рівень – фундаментальний, другий – процесний, третій – результативний.

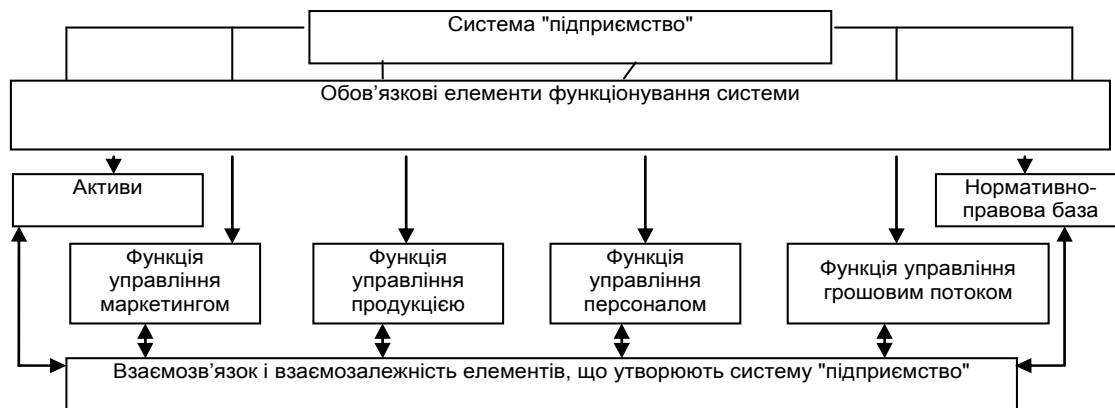

Рис. Склад обов'язкових елементів системи "підприємство"

Фундаментальний рівень функціонування підприємства включає в себе матеріальні, нематеріальні та біологічні активи: соціально-економічний генотип, технологію, корпоративну культуру та інститути, людський капітал, ресурси, що генерують майбутні економічні вигоди та ін. *Процесний рівень* визначає рівень виробництва, стратегічне управління, взаємовідносини з менеджментом, гнучкість, адаптацію, інформаційні технології, організаційно-управлінські здібності, побудову бізнес процесів тощо. *Результативний рівень* характеризується конкретними економічними та неекономічними показниками: прибуток, створення та задоволення потреби, диверсифікація діяльності, обсяг продажу, продуктивність праці, грошовий потік, вартість підприємства та ін.

Кожен із визначених рівнів відображає одну якісно відмінну складову. Компоненти фундаментального та процесного рівнів є джерелами розвитку й утворюють його феноменологічну основу як результат безперервних удосконалень при реалізації стратегії розвитку.

За постійного впливу реалізації стратегії розвитку компоненти фундаментального та процесного рівнів взаємодіють як всередині рівня, так і між рівнями, покращуючи свої характеристики. Такий процес розвитку створює конкурентний потенціал, а традиційні процеси, на відміну від нього, перетворюють активи в економічний результат. Розвиток підприємства можна розглядати як процес збалансованості фундаментального та процесного рівнів. Рівновагу компонентів цих рівнів можна розглядати як інститут (правила та норми). Багаторівнева модель розвитку підприємства дає змогу формалізувати інституціональний опис діяльності господарюючого суб'єкта. Саме ієрархічність рівнів і постійні удосконалень є ідейною основою для безперервного формування стратегії розвитку та водночас – математичного інституціоналізму, що дає можливість прогнозувати організацію виробництва й управління розвитком економічної системи "підприємство".

Таким чином, системний підхід дає вичерпну уяву про різноманітність явищ, можливість розкрити причинно-наслідкові зв'язки між ними та показати найважливіші процеси розширеного відтворення [5, с. 368]. Само-розвиток системи "підприємство" реалізується завдяки

його трирівневій структурі та дає змогу ефективно втілювати стратегії через ключові функції управління, а стимулом забезпечення саморозвитку є внутрішня мотивація елементів або вплив керуючої підсистеми, що визначає вектор розвитку даної структури. Потребують додаткового дослідження проблеми теоретичного та методологічного характеру, що стосуються розробки єдиних алгоритмів господарської діяльності підприємства, механізму регулювання розвитку підприємств, методики моделювання рівня розвитку.

1. Берталанфі Л. фон. Общая теория систем: критический обзор / Л. Берталанфи // Исследования по общей теории систем. – М.: Прогресс, 1969. С. 23-82.
2. Богданов А.А. Тектология (Всеобщая организационная наука). В 2-х кн.: Кн. 2 / А.А. Богданов / Редкол. Л.И. Абалкин (отв.ред.) и др. / Отд-ние экономики АН СССР. Ин-т экономики АН СССР. – М.: Экономика, 1989. – 352 с.
3. Василенко А.В. Менеджмент устойчивого развития предприятий: [монография] / А.В. Василенко. – К.: Центр учеб. лит., 2005. – 648 с.
4. Дарвин Ч. Происхождение видов путем естественного отбора / Ч. Дарвин. – 2-е изд. – М.: Наука. – 2001. – 568 с.
5. Завадський І.С. Словник економічних термінів: менеджмент, маркетинг, підприємництво / І.С. Завадський, Г.В. Осовська, О.О. Юшкевич [навч.-метод. посібник]. – Житомир: ЖІТІ, 1999. – 444 с.
6. Эшби У.Р. Введение в кибернетику / У. Росс Эшби [пер. с англ. Д. Г. Лахути; под ред. В. А. Успенского; с предисл. А.Н. Колмогорова]. – М.: Изд-во иностр. лит., 1959. – 432 с.
7. Клейнер Г. Системная парадигма и теория предприятия / Г. Клейнер // Вопросы экономики. – 2002. – №10. – С. 42 – 60.
8. Клейнер Г.Б. Эволюция и модернизация теории предприятия / Г.Б. Клейнер // Вестник Воронежского государственного университета – Серия "Экономика и управление". – 2004. – №1. – С. 123 – 133.
9. Корнаї Я. Системная парадигма / Я. Корнаї // Вопросы экономики. – 2002. – №10. – С. 42 – 60.
10. Купалова Г.І. Теорія економічного аналізу / Г.І. Купалова: [навч. посіб.] – К.: Знання, 2008. – 639 с.
11. Маркс К. Ницшта философии // К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. – 2-е изд. – Т. 4. М.: Гос. изд-во полит. лит.-ры, 1955. – С. 65-185.
12. Мельник Л.Г. Методология развития: [монография] / Л.Г. Мельник. – Сумы: ИТД "Университетская книга", 2005. – 602с.
13. Реймерс Н.Ф. Природопользование: Словарь-справочник / Н.Ф. Реймерс. – М.: Мысль, 1990. – 637 с.
14. Солонінко К.С. Соціально-економічні інституції економічної системи України: [монографія] / [Ю.В. Ушаповський, Л.Ю. Возна, К.С. Солонінко та ін.]; за заг. ред. проф. К.С. Солонінки – Житомир: ЖДТУ, 2011. – 232с.
15. Степаненко С.В. Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології): [монографія] / С.В. Степаненко – К.: КНЕУ, 2008. – 312с.
16. Универсальный словарь-энциклопедия / Гол. ред. Ради чл.-кор. НАНУ М.Попович. – К.: "Тризна", 1999. – 1551 с.
17. Хо-даківський Є.І. Методологія наукових досліджень в парадигмі синергетики [монографія] / [Є.І. Хо-даківський, В.К. Данилко, Ю.С. Цал-Цалко]; за заг. ред. д-ра екон. наук Є.І. Хо-даківського. – Житомир: Житомирський державний технологічний університет, 2009. – 340 с.

Надійшла до редколегії 11.07.12

УДК 316.422:338.24

Т. Довга, асп. (КНУ імені Тараса Шевченка)

ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЗВІТНОСТІ СМІТТЕПЕРЕРОБНИХ ПІДПРИЄМСТВ

Проаналізовано сучасний стан формування нефінансової звітності підприємств України. Виявлено причини відмінностей українських екологічно відповідальних звітів від провідних європейських практик. Виокремлено принципи складання звіту зі сталого розвитку сміттєпереробних підприємств, окреслено його складові. Проаналізовано стандарти, що регулюють складання звітів та запропоновано напрями підвищення їх функціонування.

Ключові слова: екологічно відповідальні звіти, інтегрована нефінансова звітність, Глобальна ініціатива зі звітності.

Проанализировано современное состояние формирования нефинансовой отчетности предприятий Украины. Выявлены причины различий украинских экологически ответственных отчетов от ведущих европейских практик. Выделены принципы составления отчета по устойчивому развитию мусороперерабатывающих предприятий, обозначены его составляющие. Проанализированы стандарты, регулирующие составление отчетов предложены направления повышения их функционирования.

Ключевые слова: экологически ответственные отчеты, интегрированная нефинансовая отчетность, Глобальная инициатива по отчетности.

The current state of formation of non-financial enterprise reporting in Ukraine was analyzed. The author revealed the reasons of differences between Ukrainian environmentally responsible reports and European leading practices. The report drafting principles of sustainable development of household waste processing enterprises were pointed out. In the article the constituents of this report were outlined. The author analyzed the standards which regulates report drafting and suggested directions for improving their functioning.

Keywords: environmentally responsible reporting, integrated non-financial reporting, Global Reporting Initiative.

Впровадження та реалізація парадигми сталого розвитку в Україні вимагає переходу економіки на новий, концептуально якісний рівень. Цей екологічно спрямований напрям формує базис для розвитку інноваційних механізмів регуляторної політики, законодавчих ініціатив, контрольно-ревізійних методів, вимагаючи розробки та залучення нових, раніше невідомих для економіки України інструментів. Набувають актуальності такі еколого-економічні механізми, принципи та методи, застосування яких недостатньо досліджені й вивчені. Сучасний етап виробництва диктує такі критерії економічних відносин, при яких користувачі звітності зацікавлені не лише у фінансових показниках, вони також звертають увагу на екологічні, соціальні та ряд інших індикаторів, які складають нефінансову звітність підприємств, формуючи тим самим інвестиційний рейтинг корпорацій на міжнародному рівні. Інтегрована звітність зі сталого розвитку в Україні знаходиться на етапі впровадження і є новим інструментом, який забезпечить реалізацію моделі екологічно спрямованої національної економіки в контексті інтеграції в міжнародний простір. Дані дослідження, проведеного за ініціативою мережі Глобального договору ООН в Україні свідчать про те, що потенціал для розвитку звітності сталого розвитку в Україні досить великий, адже із 100 найбільших компаній нефінансову звітність складають лише 10%. При цьому серед 250 найбільших компаній у високорозвинутих країнах такі звіти складають 80% [1, с. 31]. Тому подальшим завданням цьому напрямі для України є розробка принципів, методів складання, визначення обсягів і виду інформації, обґрунтування важелів впливу інтегрованої нефінансової звітності з метою уніфікації та стандартизації в рамках європейського виміру.

Концептуальною основою для стратегічного розвитку нефінансової звітності в Україні стали праці як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Вивчення сутності та значення нефінансових звітів відображено в роботах Буряка В.О., Самсоної К.В. Поряд з ними практичним аспектам реалізації звітності сталого розвитку приділяли увагу Воробей В., Журовська І. Проблемам складання звітності в умовах формування основ сталого розвитку в Україні присвячено праці Костіна А.Е., Черних О.В., А. Олів'є, Шохін А.Н.

Однак питання розвитку інтегрованої нефінансової звітності сміттєпереробних підприємств маловивчені. У цьому напрямі відсутні ґрунтовні рекомендації щодо практичної реалізації таких звітів, а також майже не вивчено роль екологічної відповідальності соціально спрямованих звітів. Крім того, немає чітко визначених

принципів їх формування, а також складових частин звітів, як головних, так і другорядних. Усе це потребує подальших наукових досліджень.

Інтегрована нефінансова звітність в Україні не регулюється нормативними документами, тому формується у довільній формі. За відсутності єдиної методологічної бази та наукових підходів до її складання, екологічно відповідальні статистичні звіти мають ряд недоліків. Виникає ситуація, коли кожне з підприємств, що формує нефінансовий звіт, не відображає конкретні кількісні дані з істотними показниками. Крім того, в екологічно спрямованих звітах відсутні дані щодо напрямів та методів вирішення стратегічно важливих для підприємства проблем. Це є досить істотною перешкодою для інтеграції звітності сталого розвитку українських компаній, оскільки саме вищезазначена інформація щодо нефінансових аспектів найбільше цікавить користувачів та інвесторів. З метою підвищення об'єктивності та цінності такого роду звітності виникає потреба у подальших наукових дослідженнях з метою розробки практичних рекомендацій.

Метою статті є підвищення ефективності формування та впровадження екологічно орієнтованих звітів у частині забезпечення функціонування та розвитку нефінансової звітності сталого розвитку сміттєпереробних підприємств.

Зважаючи на постійно зростаючі вимоги до прозорості діяльності бізнесу, дедалі більше компаній приймають рішення про публікацію звітів у частині сталого розвитку або так званої нефінансової звітності підприємства. Перші корпоративні звіти соціального спрямування було опубліковано майже 20 років тому. Відповідно до досліджень Центру Хозер (HauzerCentre) при Гарвардському університеті, нині понад 3000 компаній у світі публікують звітність зі сталого розвитку. Спочатку нефінансова звітність формувалася компаніями, які виробляли товари масового вжитку, а також підприємствами з ресурсоемних галузей, включаючи енергетику та комунальні послуги. З часом до них приєдналися підприємства інших секторів – фінансових послуг, телекомунікацій, логістики, будівництва, авіації тощо.

Найбільш активно процес підготовки нефінансової звітності розвивається в Європі. Так, у Швеції всі державні підприємства законодавчо зобов'язані опубліковувати звіти зі сталого розвитку. Починаючи з 2012 р. такі ж підприємства в Іспанії в обов'язковому порядку публікуватимуть ці звіти. В Азії за кількістю складених звітів лідирує Японія, однак і Китай почав приділяти велику увагу цьому напрямку. В ЮАР усі підприємства,

акції яких котируються на Йоханнесбурзькій біржі, також повинні обов'язково готувати інтегровану звітність (фінансову та нефінансову) [2, с. 3]. В Україні за період 2005-2010 рр. було опубліковано лише 56 соціальних звітів, підготовлених 39 підприємствами. Серед цих звітів немає жодного, підготовленого сміттєпереробним підприємством, тому що такого роду діяльність – одна з перших, за результатами якої повинна складатись екологічно відповідальна звітність [1, с. 33-34].

Термін "нефінансова звітність" в Україні законодавчо не закріплено і він не є загальноприйнятим. Різні джерела наводять синонімічний ряд, який вживається різними науковцями, наприклад, "соціально відповідальна звітність", "соціальна і екологічна звітність", "звітність зі стійкого розвитку" та ін. Проте, в основі цього поняття лежить одне правило – якомога повно і доступно донести до користувача, наскільки точно компанія, запроваджуючи основи сталого розвитку, дотримується принципу "триєдиного підсумку", відображаючи інформацію щодо економічних, соціальних та екологічних аспектів своєї діяльності. Відмітною ознакою такої звітності є добровільність її складання, жоден з нормативних документів не зобов'язує підприємство обов'язково формувати звіти з нефінансового стану [3, с. 21]. При цьому ступінь і глибина розкриття інформації також є добровільною ініціативою компанії.

За визначенням Глобальної ініціативи зі звітності (GRI – Global Reporting Initiative) термін "звітність зі сталого розвитку" означає звітність, яка охоплює водночас економічні, екологічні та соціальні аспекти діяльності організації [1, с. 6]. Концепція Національної стратегії соціальної відповідальності бізнесу в Україні трактує це поняття так: "Нефінансовий звіт – затверджений організацією, компанією (верифікований або не верифікований) документ, що містить опис інших, аніж фінансові, показників діяльності компанії, організації". Зважаючи на безліч трактувань і узагальнивши підходи, можна запропонувати таке визначення: "Нефінансова звітність (звітність зі сталого розвитку) – це документально оформлена сукупність даних підприємства чи організації незалежно від форми власності, що відображає середовище існування компанії, принципи та методи співпраці з групами впливу, результати діяльності компанії в економічній, соціальній та екологічній сфері життя суспільства з метою надання стейкхолдерам (акціонерам, співробітникам, партнерам, клієнтам і суспільству) інформації нефінансового характеру в контексті сталого розвитку та на його принципах". Вона є публічною і розглядається як інструмент інформування щодо стратегічних планів розвитку в частині економічної сталості, соціального добробуту та екологічної стабільності.

Нині існує чотири стандарти, які регулюють механізм складання нефінансової звітності. Вони розкривають мету, принципи, методи складання та типи інформації, що відображається в них. В Європі існує практика використання кількох звітів водночас, при цьому нефінансова звітність може бути складена за різним форматом (рис. 1.) В міру розвитку та поглиблення принципів сталого розвитку у світі триває дискусія про впровадження так званої "інтегрованої звітності", яка буде об'єднувати як фінансову та нефінансову звітність в один комплексний звіт. Зважаючи на це, українським підприємствам слід приєднатися до таких напрямів, адже в майбутньому це дасть їм реальні додаткові конкурентні переваги.

Порівняно нетривала історія розвитку нефінансового звітування в Україні (близько 10 років) зумовлює надто критичний підхід підприємств до цього явища. Зважаючи на те, що розкриття інформації у такого роду звітах не регламентовано і чітко не визначено, підприємства особливо ретельно здійснюють відбір і рівень розкриття інформації.

Крім того, на шляху гармонійного розвитку з європейськими компаніями перед українськими підприємствами стоїть ряд перешкод, які є причинами негативної динаміки у сфері впровадження нефінансових звітів:

- низький рівень (здебільшого відсутність) корпоративної культури підприємств України, їх економічна слабкість та екологічний егоцентризм;
- правовий нігілізм та правова деформація свідомості, оскільки практика свідчить про те, що рівень штрафів і відповідальності настільки низький, що підприємствам немає сенсу дбати про довілля та запроваджувати надто дорогі фільтри для установки для очищення;
- термінологічна невизначеність або дублювання норм, що призводить до нерозуміння механізмів реалізації стратегій екологічної відповідальності;
- відносна закритість українських підприємств для широкого кола користувачів;
- неврахування інтересів зацікавлених сторін.

Впровадження оприлюднення нефінансової звітності для українських компаній, а особливо тих, хто працює у сфері переробки побутових відходів – необхідний крок, що дозволяє компанії проаналізувати власну стратегію, провести об'єктивну оцінку нефінансових ризиків, залучити менеджерів, відповідальних за функціональні напрямки, до визначення ролі та оцінки впливу компанії на довкілля та суспільство, а для користувачів отримувати інформацію про соціальні та екологічні аспекти діяльності компанії в комплексі з інформацією про економічні результати. Це дасть змогу ефективно оцінювати ризики бізнесу (зокрема довгострокові), що стає важливим фактором оцінки діяльності компанії з боку акціонерів, інвесторів та кредиторів. Таке звітування може стати інструментом стратегічного планування діяльності підприємства. За період 2005-2010 р. в Україні було опубліковано такі нефінансові звіти: звітів про прогрес (COP) – 47 од., звіти за системою GRI від компаній, які приєдналися до глобального договору (ГД) в Україні – 7 од., звіти іншого формату від підприємств, що не входять в мережу ГД, – 6 од. Кількість підприємств, які складали не фінансову звітність в Україні, наведено на рис. 2.

Зважаючи на відсутність стандартів і регламентуючих положень щодо складання нефінансової звітності в Україні, підприємства самі вирішують, яку саме інформацію буде в них відображено. Найчастіше вони орієнтуються на приклади європейських практик. Найпоширенішими аспектами, які розкривають у нефінансових звітах українські підприємства, зображено на рис. 3/

До економічних нефінансових показників звітів керівництво Глобальної ініціативи зі звітності відносить таку інформацію в частині забезпечення належного рівня праці та налагодження контактів із користувачами звітності: діапазон відношення стандартної заробітної плати початкового рівня і встановленої мінімальної заробітної плати в основних регіонах діяльності організації, процедури найму місцевого населення та частка вищого керівництва, найнятих із місцевого населення, в основних регіонах діяльності, розвиток і вплив інвестицій в інфраструктуру та послуг, наданих, передусім, для суспільного блага за допомогою комерційної, натуральної чи благодійної діяльності. У соціальній складовій звітності рекомендовано наводити рівень травматизму, професійних захворювань, коефіцієнти втрачених днів і відсутності на робочому місці, а також загальну кількість смертельних випадків на робочому місці (з поділом за регіонами), розвиток і вплив інвестицій в інфраструктуру та послуг, наданих, передусім, для суспільного блага

за допомогою комерційної, натуральної чи благодійної діяльності тощо. До екологічної складової відносять інформацію щодо ініціатив для забезпечення енергоефективних продуктів і послуг, вироблених із відновлювальних джерел енергії, а також зменшення потреб в енергії, маси перевезених, імпортованих, експортованих або перероблених відходів, ініціатив для зменшен-

ня викидів парникових газів та досягнуте зменшення, грошову вартість великих штрафів і загальну кількість негрошових санкцій за недотримання екологічних законів і нормативних актів, істотні впливи на навколишнє середовище перевезення продуктів та інших благ і матеріалів, що використовуються у діяльності організації, а також перевезення робочої сили [2, с. 20].

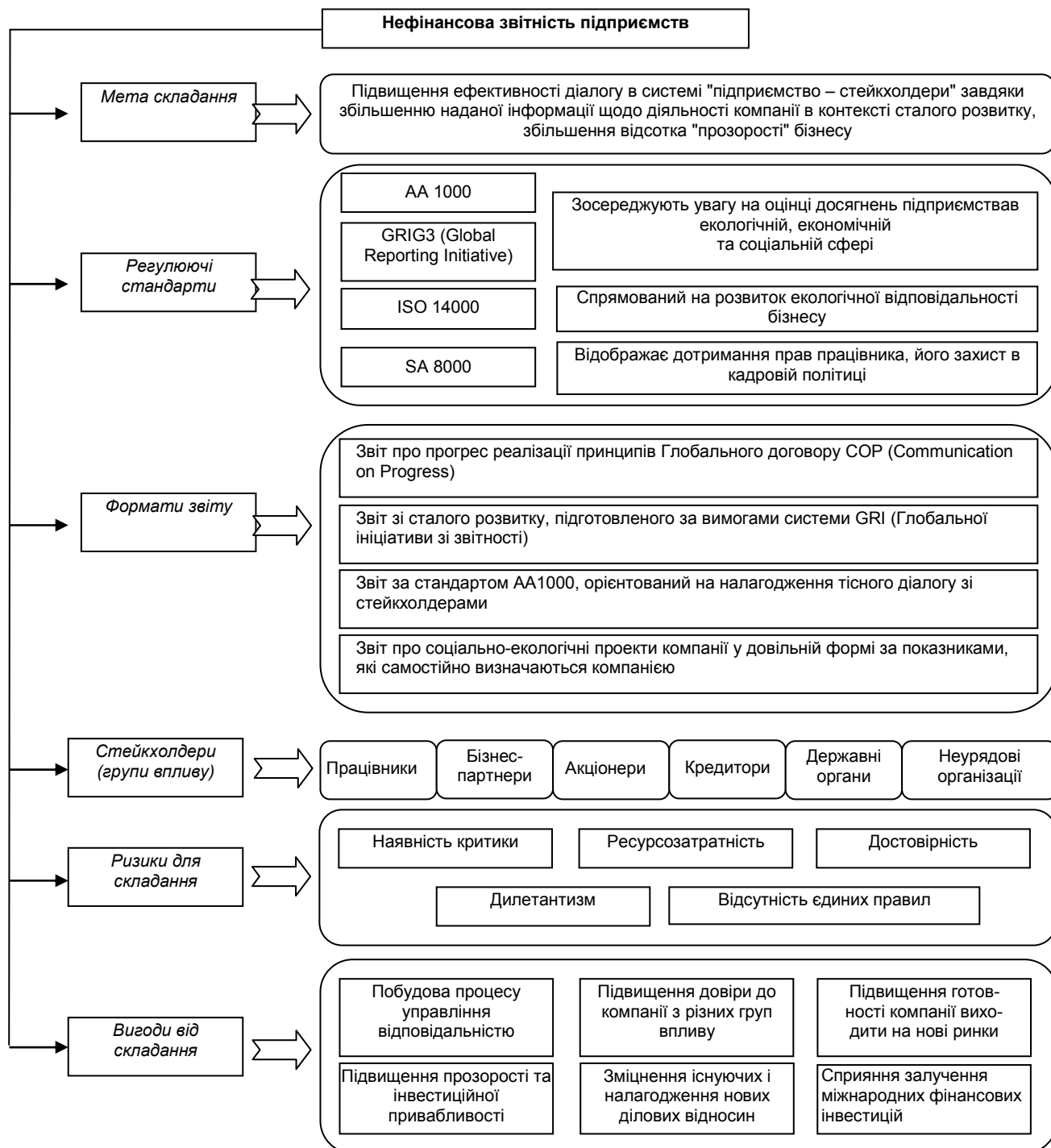

Рис. 1. Елементи складання нефінансових звітів підприємств *

* Джерело: складено автором.

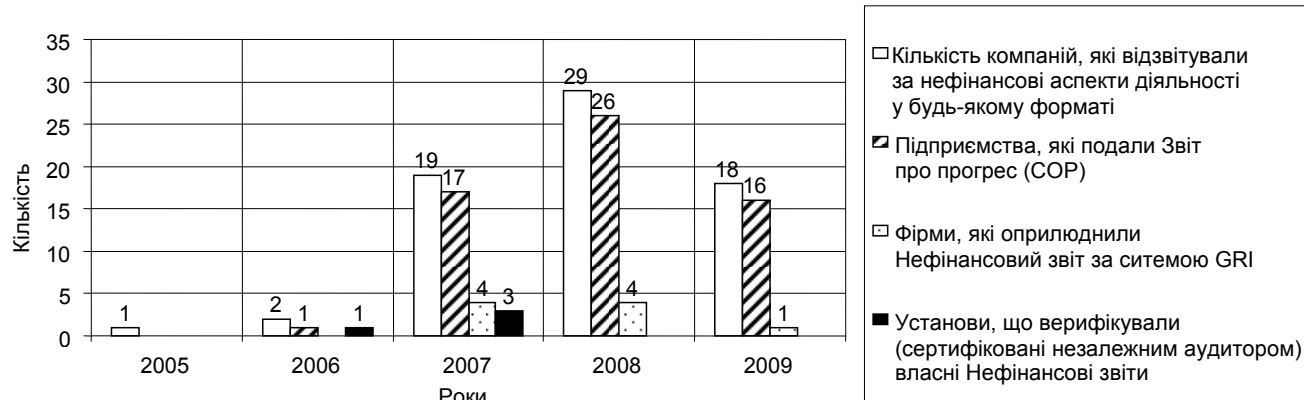

Рис. 2. Кількість підприємств в Україні, які опублікували нефінансові звіти у різних форматах за 2005-2009 рр., од *

Джерело: складено автором за матеріалами [1].

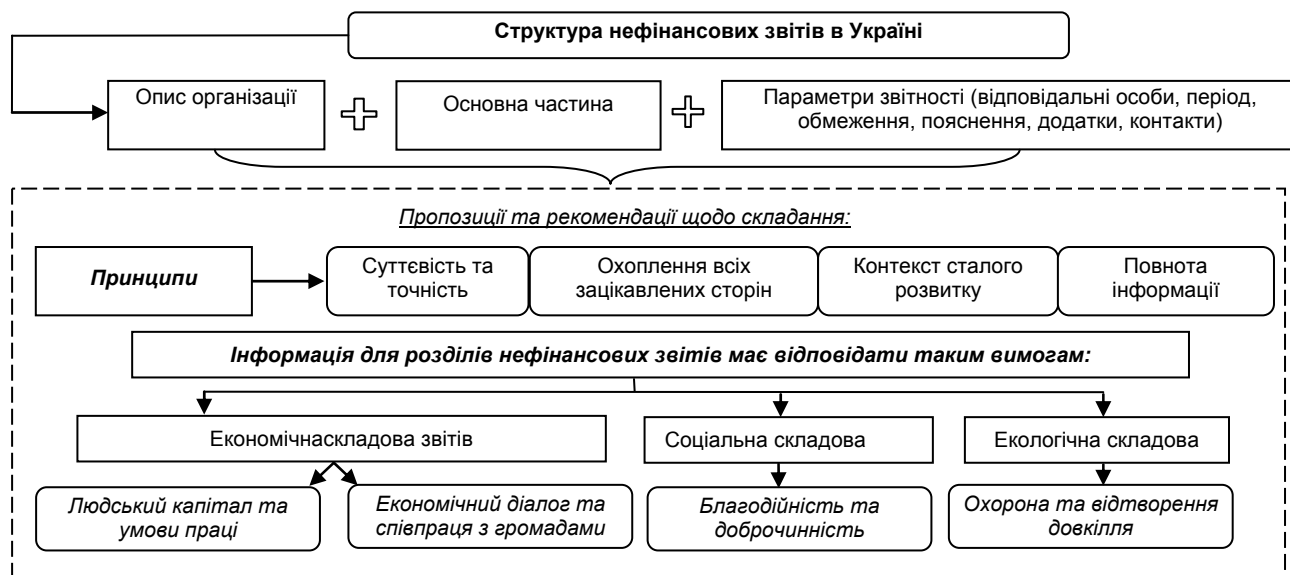

Рис. 3. Стан та напрями удосконалення процесу складання нефінансових звітів в Україні*

*Джерело: складено автором.

"Зелений" вектор розвитку економіки вимагає від українських підприємств побудови своєї діяльності на основі гармонізації та стандартизації зі світовими принципами сталого розвитку. Звідси постає потреба формування нефінансової звітності як елемента підвищення конкурентоздатності на українському ринку та спрощення виходу на міжнародний. Патерналізм підприємств, їх відносна бідність, спадщина радянського господарювання – це перешкоди, які стоять на шляху ефективного впровадження нефінансової звітності в Україні. Відображення національних пріоритетів сталого розвитку в такого роду звітності повинно ґрунтуватися на періодичності, достатній кількості графічного матеріалу та фотографій, публікації он-лайн версії звітності, легкості доступу до нових форм звітності та їх архіву, чіткості та лаконічності формулювань, уникаючи описових

загальних речень. Саме ці аспекти зроблять нефінансову звітність в Україні дієвим інструментом інноваційно-інвестиційного розвитку підприємств.

1. Воробей В. Нефінансова звітність: інструмент соціально відповідального бізнесу / В. Воробей, І. Журавська. – К.: ТОВ "Інжиніринг", 2010. – 77с. 2. Услуги в области устойчивого развития: семь вопросов о нефинансовой отчетности, на которые руководители компаний должны иметь ответ / [Иванов А., Лещинская К., Коваленко В.]; "Эрнст энд Янг (СНГ) Б.В.". – К., 2011. – 30с. 3. Купалова Г.І. Екологічна відповідальність бізнесу в контексті глобального договору / Г.І. Купалова // Державне регулювання соціального підприємництва та соціально відповідального бізнесу: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., 25 лист. 2010 р. / за заг. ред. д.е.н., проф. О.Ю. Амосова. – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ "Магістр", 2010. – с. 20-22.4. Черних О.В. Соціальний звіт як інструмент управління соціальною відповідальністю компанії / О.В. Черних // Сталый розвиток економіки. – 2011.- № 2 (5). – С. 203-206.

Надійшла до редколегії 25.06.12

УДК : 338.24.021.8 : 637.134

О. Харіна, асп. (КНУ імені Тараса Шевченка)

ЯКІСТЬ МОЛОЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ ЯК ОБ'ЄКТ ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Висвітлено основні тенденції розвитку молочного господарства України, розглянуто проблему низької якості вітчизняних молочних продуктів, виявлено чинники, що на неї негативно впливають. Обґрунтовано необхідність удосконалення механізму державного еколого-економічного регулювання українського ринку молочних продуктів.

Ключові слова: еколого-економічне регулювання, молочні продукти, якість, стандарти.

Освещены основные тенденции развития молочного хозяйства, рассмотрена проблема низкого качества отечественных молочных продуктов, выявлены факторы, негативно влияющие на неё. Обоснована необходимость совершенствования государственного эколого-экономического регулирования украинского рынка молочных продуктов.

Ключевые слова: эколого-экономическое регулирование, молочные продукты, качество, стандарты.

The article highlights the main trends of development of dairy farming; consider the problem of poor quality of domestic dairy products, identified factors that negatively affect it. The necessity of improving the state of ecological and economic regulation of the Ukrainian market of dairy products.

Key words: ecological-economic regulation, dairy products, quality, standards.

Антропогенне та техногенне навантаження на навколишнє природне середовище в Україні у кілька разів перевищує відповідні показники розвинених країн світу. За останні роки через стрімке збільшення масштабів забруднення земельних, водних, повітряних та інших ресурсів, потепління клімату, спричинених значним зростанням чисельності населення та обсягів виробництва, підвищується економічне, екологічне і соціальне значення довілля. У свою чергу якість продукції сільського господарства та харчової промисловості також має бути кращою, адже людство не може активно жити і високопродуктивно працювати без високоякісного харчування.

Однією з провідних ланок агропромислового комплексу нашої держави є її молокопереробна галузь, основне завдання якої полягає в забезпеченні населення високоякісними продуктами харчування. Варто зазначити, що саме молоко і молочна продукція є стратегічно важливими товарами, попит на які зростає як в Україні, так і в усьому світі.

Невідповідність механізму еколого-економічного регулювання молочними підприємствами держави тенденціям і особливостям розвитку ринку молочної продукції, відсутність дієвого контролю за її якістю та відповідністю всім міжнародним та європейським стандартам (ISO, HACCP) в останні десятиліття призвели до сучасних диспропорцій, відставання від світового рівня. Розгляд питань, що пов'язані із поліпшенням державного еколого-економічного регулювання якості молочної продукції та створенням інтегрованої системи врахування екологічних чинників у процесі економічного розвитку є надзвичайно актуальними, враховуючи кризовий стан економіки нашої держави.

Дослідженню еколого-економічних аспектів суспільної діяльності, вивченню теоретичних, методичних і практичних аспектів розвитку та становлення молокопереробної промисловості України присвячені праці багатьох вітчизняних учених-економістів, зокрема, М. Галеева, М. Гейця, С. Кваші, М. Малика, П. Саблука, В. Чагаровського [3]. Слід зазначити, що наукова і прикладна проблематика формування ринку молока та молочних продуктів, дослідження ефективності його функціонування постійно знаходиться в полі зору як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Вагомий внесок у вирішення проблеми зробили: Т. Мостенська, М. Пархомеєва, С. Чугаєвська та ін. Науковцями створено міцний теоретико-методологічний фундамент дослідження названої проблеми, вирішено ряд методичних і прикладних аспектів. Водночас, незважаючи на наявні наукові здобутки, багатогранність і багатоаспектність даної проблематики, велика кількість її аспектів залишаються недостатньо висвітленими деякі положення, а окремі з них потребують постійного аналізу та моніторингу.

Зважаючи на те що, проблеми якості молочної продукції відповідно до міжнародних стандартів розглядаються здебільшого на загальнодержавному рівні або рівні окремого підприємства, доцільним, на нашу думку, було б вивчення цієї проблеми на рівні регіону, а саме Вінницької, Київської, Полтавської та Черкаської областей. Дані області були об'єднані нами у регіон не випадково. Відповідно до інформації Державного комітету статистики України за відповідні роки ці області були лідерами за обсягом виробництва, товарністю, якістю ("екстра", вищий та перший ґатунок) та надходженням молока на молокопереробні підприємства, за кількістю підприємств, що дотримуються у своїй діяльності міжнародних стандартів тощо.

Метою статті є визначення теоретичних і практичних аспектів функціонування вітчизняного ринку молока та молочної продукції, а також обґрунтування необхідності поліпшення державного еколого-економічного регулювання її якості переробними підприємствами. Важливість вирішення даного питання дає підставу стверджувати про необхідність проведення власного дослідження. Для досягнення цієї мети були поставлені такі завдання: розкрити тенденції розвитку молочного господарства згаданого регіону, розглянути проблеми, що виникли в молочній галузі та призвели до диспропорцій, розробити можливі напрями підвищення якості молочної продукції за допомогою впровадження ефективної інтегрованої системи еколого-економічного регулювання на переробних підприємствах. Об'єктом дослідження стала якість продукції на молокопереробних підприємствах Вінницької, Київської, Полтавської та Черкаської областей в умовах сталого розвитку держави.

Проведені дослідження свідчать, що на ринку продовольчих ресурсів молоко та молочні продукти займають одне з провідних місць. Молочний сектор є найбільш швидкозростаючим з усіх галузей агропромислового комплексу, саме тут виробляється близько 4% сукупного національного продукту. Разом із тим фактичний стан галузі, незважаючи на її надзвичайну важливість для української економіки, протягом останніх двадцяти років не тільки не відповідає потенційним можливостям, а й постійно погіршується.

На сучасному етапі господарювання українські молокопереробні підприємства постали перед рядом труднощів, адже вони не тільки ведуть жорстку боротьбу за виживання в умовах мінливих споживчих відносин, а й потерпають від нестачі фінансових і сировинних ресурсів. Наразі ринок молочних продуктів можна охарактеризувати недостатньою кількістю якісного сировинного матеріалу на фоні щорічного зниження поголів'я корів та низької їх продуктивності, значним коливанням цін на сировину і готову продукцію, зменшенням обсягів споживання молочних

продуктів тощо. Так, в останні два роки, за словами голови Ради директорів Співки молочних підприємств України В.П. Чагаровського, галузь взагалі переживає реальну стагнацію: "..., бо навіть у 2009 р., у розпал кризи, спад виробництва у молочній галузі порівняно з 2008 р. становив усього 5%" [3, с.31].

Аналіз інформації Державного комітету статистики України за 1991-2011 рр. по Україні, та зокрема в обраному нами свідчить про тенденцію до зменшення кількості корів і обсягів виробництва молока, а разом з тим і скорочення якісної молочної сировинної бази. Це під-

тверджує стрімке зниження поголів'я великої рогатої худоби (в усіх категоріях господарств). Так, по Україні у 2011 р. (4494,4 тис. голів), порівняно з 1991 р. (24623,4 тис. голів) воно скоротилося майже в 5,4 раза, а в регіоні – у 6,1 раза. Валовий надій молока по Україні у 2011 р. порівняно з 1991 р. також зменшився більш як на половину. Порівнюючи обраний регіон з іншими областями України (рис.1), бачимо, що у 2011 р. на нього припадає найбільша за обсягами закупівля молока переробними підприємствами, а саме 1608,1 тис. тонн.

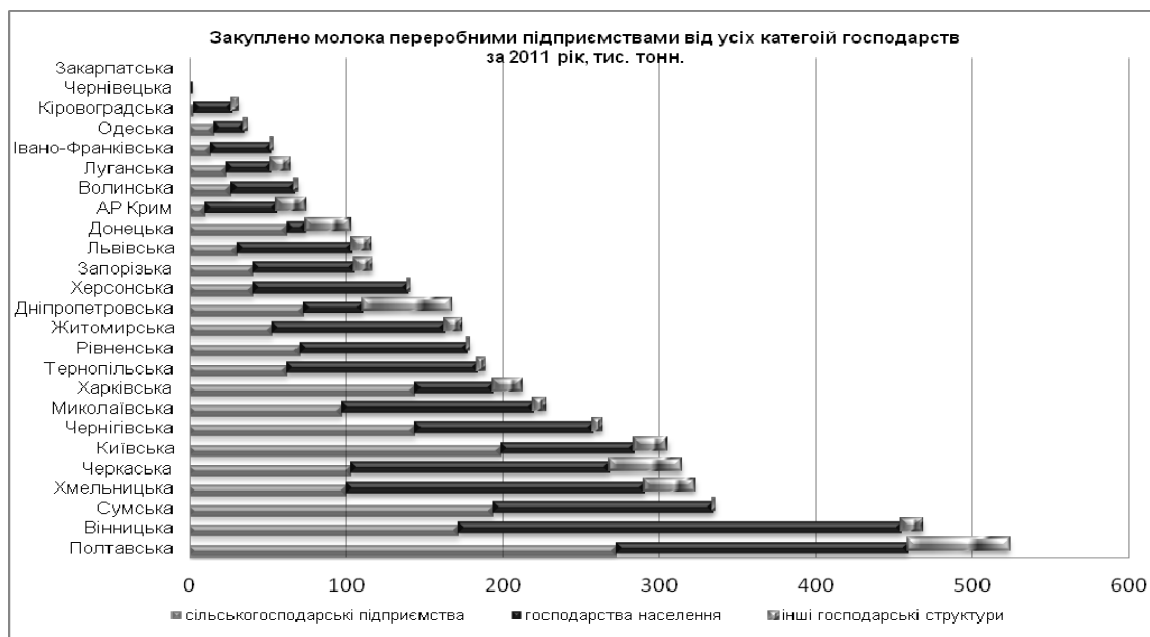

Рис. 1. Обсяги закупівлі молока переробними підприємствами від усіх категорій господарств за 2011 р. тис. тонн.*

* Джерело: дані Державного комітету статистики України.

Найбільші обсяги молока (від 523,1 до 263,5 тис. тонн) надійшли на переробні підприємства від господарств Полтавської, Вінницької, Сумської, Хмельницької, Черкаської, Київської та Чернігівської областей. В цілому по Україні від усіх категорій господарств було закуплено 4473 тис. тонн молока. Молочна продукція належить до пріоритетних товарів у споживчому кошику більшості споживачів, адже не тільки підвищує стійкість людського організму до різних захворювань, а й має дієтичні та лікувальні властивості. Якість молока є найважливішим чинником подальшого виробництва високоякісної молочної продукції. У господарствах Вінницької, Київської, Полтавської та Черкаської областей якість молочної продукції контролюється в першу чергу переробними підприємствами. Відповідно до інформації Державного комітету статистики України за 2010-2011 рр. за якістю та товарністю молока в господарствах населення ці області також посіли провідні місця. Так, за товарністю молока Черкаська (65%), Полтавська (44%) та Вінницька (39%) області отримали найбільші відсотки (рис. 2).

Контроль якості надходження молока на підприємства здійснюється для того, щоб гарантувати відповідність молока державним стандартам, а також щоб забезпечити заготівлю високоякісного молока для виробництва різних видів молочної продукції. У свою чергу молочна продукція вважатиметься високої якості, якщо при мінімальних витратах за час її життєвого циклу вона максимальною мірою сприятиме здоров'ю та добро-

буту людей, які були залучені до її проектування, виробництва, розподілу, споживання, обслуговування й відновлення, і це все відбуватиметься за умови мінімальних витрат енергії та інших ресурсів при толерантному впливі на навколишнє середовище і суспільство.

Проведені нами дослідження також показали, що конкурентоспроможність переробних підприємств прямо пропорційно залежить від якості сировини, а також обсягів виробництва та асортименту молочної продукції. Нині, ринок диктує нові умови щодо якості виробництва молочної продукції. Це пов'язано з тим, що в умовах фінансової кризи виживання будь-якого підприємства, його стійке становище на ринку товарів і послуг визначається рівнем конкурентоспроможності. Останнім часом дедалі більше уваги приділяється не тільки якості продукції, але й якості навколишнього природного середовища при виробництві. Низький рівень стає передумовою для незадовільних оцінок якості та зниження конкурентоспроможності підприємства загалом.

Піклуючись про якість своєї продукції, а також про захист навколишнього середовища більшість молокопереробних підприємств Київської, Вінницької, Полтавської та Черкаської областей (зокрема Яготинський маслозавод, "Вімм-Білль-Данн України", "Люстдорф", "Канівський маслосирзавод", "КАГМА") сертифікували свою діяльність відповідно до трьох міжнародних стандартів, а саме: ISO 9001 – системи управління якістю, ISO 22000 – системи управління якістю харчової продукції, ISO 14001 – системи екологічного управління.

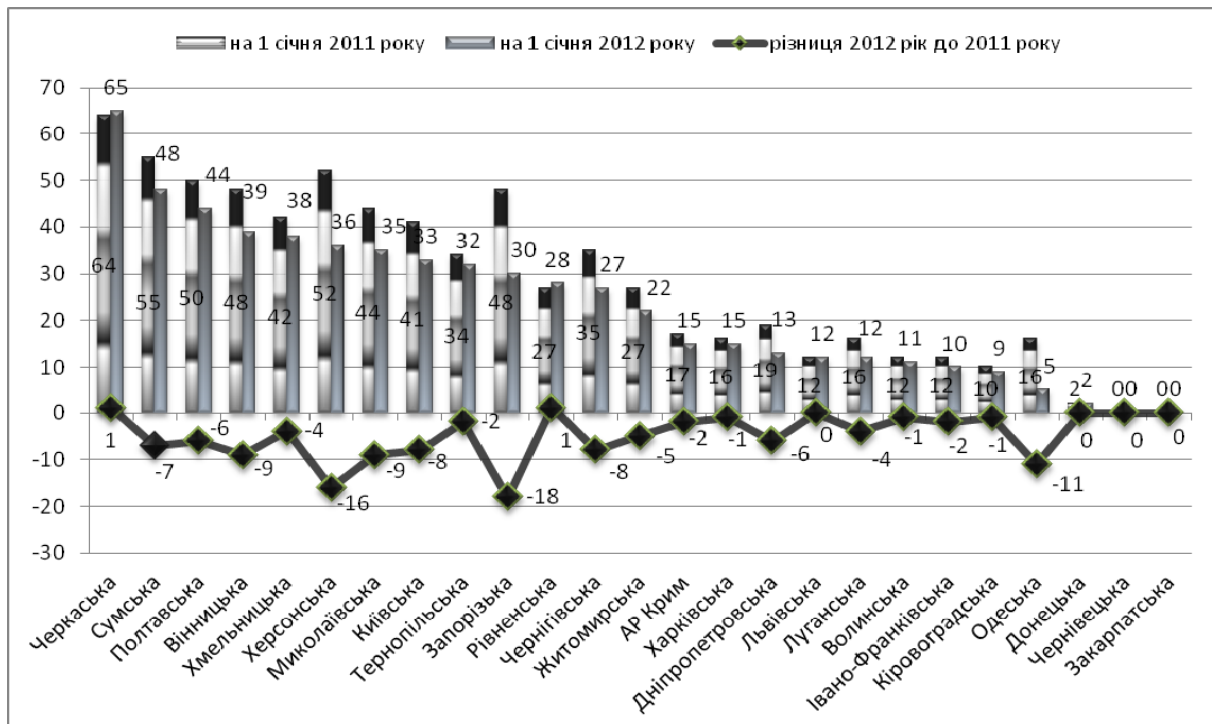

Рис. 2 Товарність молока в господарствах населення за 2011 рік, %*

* Джерело: дані Державного комітету статистики України.

Щодо безпечності молочних продуктів, то вона на підприємствах має гарантуватися відповідністю нормам законодавства: споживчого, санітарно-епідеміологічного, про стандартизацію, сертифікацію адміністративного та ін. Однак, нові економічні умови, необхідність інтеграції в європейську та міжнародну економіку виявили суттєві недоліки чинних стандартів порівняно зі стандартами ISO, Кодексом Аліментаріус та Директивами ЄС щодо безпеки харчових продуктів, введення в стандарти показників, які б свідчили про фальсифіковану продукцію, а також розробки стандартів і методів дослідження безпечності продуктів для здоров'я.

Як і раніше, відсутній дієвий механізм державного контролю якості молочної продукції. Саме тому варто зосередити увагу на впровадженні інтегрованої системи еколого-економічного регулювання, яка буде включати в себе ряд необхідних показників, що визначатимуть якість виробленої молочної продукції, чинників, що на неї впливають, витрати підприємства на охорону навколишнього середовища, здоров'я та безпеку громадян тощо.

Отже, для забезпечення населення якісною і безпечною молочною продукцією, Уряду України, по-перше, необхідно створити сприятливі умови для високопродуктивної діяльності науково-дослідних установ, тобто повністю завершити формування законів щодо харчового законодавства, гармонізувати його з міжнародними та європейськими стандартами і вимогами, забезпечити належне фінансування наукових досліджень з проблем забезпечення та підвищення якості молочної продукції.

По-друге, потрібно організувати виробництво екологічно чистої продукції за прогресивними енерго- та ресурсозберігаючими технологіями та впровадити інтег-

ровану систему еколого-економічного регулювання на молокопереробних підприємствах.

По-третє, здійснювати ефективний контроль і моніторинг з боку державних контролюючих органів за якістю споживання молочних продуктів населенням відповідно до вимог міжнародних стандартів. Держава має забезпечувати захист споживачів від неякісної продукції на основі моніторингу ринку.

По-четверте, створити чітку та зрозумілу систему заохочення виробляти якісну молочну продукцію, щоб у подальшому знизити обсяги екологічних втрат на молокопереробних підприємствах та дбати про якість навколишнього природного середовища. Також доцільно було б впровадити систему інформування та формування національної свідомості з питань якості та безпеки харчових продуктів.

Реалізація зазначених заходів сприятиме здійсненню оптимістичних перспектив функціонування вітчизняної молочної галузі та поліпшенню якості виробленої продукції, що, в свою чергу, дозволить Україні посісти гідне місце на світовому ринку.

1. Глосарій зеленого бізнесу: українсько-німецько-російсько-англійський // В. Базилевич, Д. Вальтер, Хартманн В. та ін.; наук. Ред.: В. Базилевич, Д. Вальтер. — К.: Знання, 2010. — 518 с. 2. Статистичний бюлетень України "Пронадходження продукції тваринництва на переробні підприємства" за 2003-2011 роки // Головне управління статистики у Київській області. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.oblstat.kiev.ua/content/p.php3?lang=1&c=456>. 3. Чагаровський В.П. Рецепти подолання стагнації молочної галузі України: консолідація активів, створення виробничих кооперативів, державний контроль якості, підвищення ролі фахових громадських об'єднань та однакові для всіх правила // Всеукраїнський щоквартальний журнал "Молоко і ферма". 2010. — № 3, груд. — Умань. — С. 30-35. 4. Christoph Knill. Europäische Umweltpolitik. Steuerungsprobleme und Regulierungsmuster im Mehrebenensystem. — GWV Fachverlage GmbH, Wiesbaden, 2008. — 240 p.

Надійшла до редколегії 25.06.12

УДК 330.88

А. Маслов, канд. екон. наук, доц.

ІНФОРМАЦІЙНА АСИМЕТРИЧНІСТЬ НА РИНКУ ПРАЦІ ТА "ЕКОНОМІКА ПРЯНИКА І БАТОГА" Дж.-А. МІРРЛІСА

У статті розглянуто основні проблеми асиметрії інформації у стосунках принципала і агента з метою знаходження оптимального і ефективного співвідношення податків і стимулів в межах "економіки пряника і батога" Дж.-А. Міррліса.

Ключові слова: інформація, інформаційна асиметрія, економіка добробуту, інформаційна економіка, "економіка пряника і батога", паушальні трансферти.

В статье рассмотрены основные проблемы асимметрии информации в отношениях принципала и агента с целью определения оптимального и эффективного соотношения налогов и стимулов в пределах "экономики пряника и кнута" Дж.-А. Миррлиса.

Ключевые слова: информация, информационная асимметрия, экономика благосостояния, информационная экономика, "экономика пряника и батога", паушальные трансферты.

In this article examined the basic problems of information asymmetry in the relationship of principal and agent to determine the optimal and efficient ratio of taxes and incentives within the "economics of carrot and stick" J.-A. Mirrlees.

Keywords: information, asymmetric information, the economics of welfare, economics of information, "the economics of carrot and stick", lump-sum transfers.

Постановка проблеми. Доступ до необхідної ринкової інформації тривалий час впродовж ХХ ст., опираючись на методологічні засади панівної неокласики передбачався вільним, тобто безкоштовним, і рівним для всіх економічних суб'єктів. Під необхідною інформацією в теорії загальної економічної рівноваги Л. Вальраса [2] маються на увазі знання про власні смаки, власні ресурси і про вектор рівноважних цін на всі товари (для моделі часткової економічної рівноваги А. Маршалла [4] набір товарів, зрозуміло менший). Якщо б доступ до інформації був не повний чи нерівним, економічні суб'єкти не знали б цін на всі важливі для них блага та послуги і не могли б вести себе раціонально, тобто максимізувати свою цільову функцію, а отже, будь-який стан, що встановився б у результаті не був би рівноважним – комусь було б вигідно його змінити.

У сучасній моделі загальної рівноваги, вперше сформульованій Дж. Хіксом [15] в праці "Цінність і капітал" у 1939 р., передумова досконалої інформації доповнюється досконалим передбаченням: передбачається, що економічні суб'єкти формують правильні очікування значень економічних змінних для всіх майбутніх періодів.

Але *нереалістична передумова досконалої інформації* сучасної неокласики різко обмежила використання економічного аналізу і не давала можливості зрозуміти деякі важливі економічні явища. Наприклад, І. Фішер зазначає: "Ми повинні відмовитись від непотрібних спроб повністю сформулювати всі фактори, які справді впливають на норму процента... теорія процента, запропонована в цій книзі, охоплює лише просту, раціональну частину причин, що його обумовлюють. Іншу частину причин, що збурюють його, неможливо сформулювати настільки просто і раціонально" [16, с. 321].

Тобто, йдеться про те, що в економічній теорії у межах моделей ринку з досконалою конкуренцією до уваги зовсім не брались такі характеристики, як невизначеність та різна інформованість учасників ринку. Передбачалось, що покупці, вибираючи той чи інший товар, знають, чому саме його, а не інший товар вони мають купувати. Тобто, вважалося, що покупці володіють рівною з продавцями інформацією про наявні товари.

Процес звернення до інформаційних проблем в межах неокласики відбувався як в мікроекономіці, де використовувалось поняття "невизначеність" чи "ризик", так і в макроекономіці, де в тому ж розумінні прийнято говорити про "проблему очікувань". Крім того, в моделі загальної рівноваги К. Ерроу і Ж. Деб-

ре [11], яка начебто занадто абстрактна, щоб віднести її до мікро- чи макроекономіки, проблема невизначеності майбутнього вирішувалась через введення умовних благ (contingent goods), ринок яких нагадував ф'ючерсний ринок. Так, у 1963 р. на проблему інформаційної асиметрії звернув увагу К. Ерроу в статті "Невизначеність і економіка добробуту в охороні здоров'я" [12] в журналі "Американський економічний огляд". В подальшому дослідження цієї проблеми набуло надзвичайно важливого значення в різноманітних сферах економічної діяльності. В межах периферійного сегменту економічної теорії вже робились спроби Ф. Найтом [6] і Й. Шумпетером [10] та іншими використати відсутність загального рівного і вільного доступу до інформації для пояснення феноменів підприємництва та підприємницького прибутку. Однак ці спроби так і не були інтегровані до неокласичної течії. До того ж концепція справжньої невизначеності Ф. Найта не піддавалась кількісному аналізу, і була занадто не операційною. Для того, щоб включити невизначеність та ризик до неокласичної теорії, потрібно було описати поведінку господарюючих суб'єктів в умовах невизначеності і ризику як економічно раціональну, тобто таку, що максимізує цільову функцію. Це було зроблено в межах *теорії очікуваної корисності, теорії пошуку і концепції асиметричної інформації*. Однією із сфер, де проблема асиметрії інформації найбільш наочно проявляється і ще недостатньо мірою досліджена, є ринок праці.

Аналіз основних досліджень і публікацій з проблеми, що розглядається. На рубежі ХХ–ХХІ ст. розвиток теорії інформаційної економіки здійснюється, насамперед, в межах концепції асиметрії інформації лауреатів Нобелівської премії (2001 р.) Дж. Акерлофа [1], М. Спенса [7], Дж.-Ю. Стігліца [9]. Дослідження проблеми асиметрії при укладанні угод та ефекті несприятливого відбору здійснював С. Росс [17]. Важливої ролі інформаційним аспектам надають в трансакційних інформаційних теоріях Р. Коуз – в теорії фірми [3] та Дж. Стіглер – в теорії пошуку інформації [8]. Теоретичні моделі Дж. Акерлофа, М. Спенса та Дж.-Ю. Стігліца, що почали формуватись на початку 1970-х рр., ґрунтувались на загальній теорії економічної рівноваги, згідно якої будь-яке ринкове господарство наближається до рівноваги у вигляді тенденції, та існує принцип взаємозалежності основних елементів ринкової економіки, що забезпечує єдність системи і впливає на реалізацію прагнення до рівноваги. Але відбувається це без головної її передумови – автоматичної "розчистки" ринків, без автоматичного приведення у відповідність попиту і

пропозиції через швидку зміну цін. Причиною цього є відсутність повної або достатньої надійної інформації та діючі інституційні обмеження.

Невирішені частини проблеми. Дослідження і практичне використання теоретичних положень "економіки пряника і батога" Дж.-А. Міррліса дасть можливість для прийняття рішень і функціонування ринку праці на основі забезпечення надійнішого способу досягнення ефективності за умов неповноти і асиметрії інформації.

Метою статті є дослідження проблеми асиметрії інформації у стосунках принципала і агента з приводу знаходження оптимального і ефективного співвідношення податків і стимулів у межах теоретичних положень "економіки пряника і батога" Дж.-А. Міррліса.

Основні результати дослідження. Проблема асиметрії інформації є центральною в переліку проблем використання інформації в економіці. Покупка товару чи отримання послуги передбачає наявність інформації про якість. Однак часто споживачі не знають, якої якості продукти вони споживають. В даному випадку має місце *асиметричність інформації*: продавець володіє інформацією про товар (послугу), у покупця ж такої інформації немає. Асиметрія інформації може мати два небажаних результати: *по-перше*, на ринку не буде досягнуто рівноваги, *по-друге*, в випадку встановлення рівноваги ресурси будуть використовуватись менш ефективно, ніж у випадку повної інформованості всіх сторін, що беруть участь в угоді.

В господарській практиці асиметрія інформації поширена досить широко, оскільки продавці, а в деяких випадках і покупці, намагаються приховати свої справжні знання про об'єкт угоди для отримання певних переваг. Часто споживач не може визначити якість товару на момент покупки, так як про якість товару інформована лише одна сторона – продавець. Інакше говорячи, споживач не знає що він купує, а якість товару з'ясовується в процесі його використання. В такій ситуації продавець володіє інформаційною перевагою, яка створює передумови для несприятливого відбору – придбання гірших, а не кращих товарів. Несприятливий відбір виникає, коли покупці не здатні диференціювати продавців, що пропонують товари різної якості.

Зрозуміло, що теоретики намагались, наскільки це можливо, послабити передумову досконалої інформації і просунулись до адекватнішого пізнання економічної дійсності. До різних аспектів проблеми інформаційної асиметрії вчені-економісти вдавались досить давно. Одним із них був американський економіст, лауреат Нобелівської премії (1996 р., спільно з В.-С. Вікрі) Джеймс-Александр Міррліс. Перше своє дослідження проблем інформаційної асиметрії Дж.-А. Міррліс представив у серпні 1963 року в Кембриджському університеті, коли захистив докторську дисертацію на тему "Оптимальне нагромадження за умов невизначеності". Інформаційним проблемам Дж.-А. Міррліс присвятив також праці "Інформація та стимули: економіка батога і пряників" (1966 р.) і "Оптимальне оподаткування та інформація" (1997 р.) та ін. Зокрема, Дж.-А. Міррліс обґрунтував у своїх працях "принцип відкритості", ідею про який у багатьох країнах було реалізовано.

Якщо В.-С. Вікрі звернувся до дослідження проблеми оптимальної системи оподаткування доходів з точки зору мотивації і з точки зору асиметричності інформації, але так і не завершив її, то Дж.-А. Міррліс продовжив дослідження ролі інформаційної асиметрії при оподаткуванні в межах "економіки пряника і бато-

га". Ще в 1971 р., будучи радником лейбористської партії в Великій Британії, у співавторстві з Пітером Даймондом надрукував дві статті статтю "Дослідження теорії оптимального оподаткування доходу" [13; 14] у якій стверджував, що уряд повинен перерозподіляти доходи від багатих до бідних.

Суть проблеми полягає в тому, що в цілому в реальності перерозподіл активів, що є вимогою *першої теореми добробуту* (що загальна конкурентна рівновага є Парето-ефективною), потребує інформації, яку держава не може отримати. Ідеальна держава повинна знати, яким багатством люди вже володіють і що вони здатні робити, перш ніж держава буде вирішувати завдання: у кого скільки взяти і кому скільки дати. Згідно ідеї "принципу відкритості" (чи "методу Міррліса"), який сьогодні використовується при побудові моделі оптимального прогресивного оподаткування, вирішення питань стимулювання за умов неповної інформації належить до класу так званого механізму розподілу, що спонукають платників податків чесно розкривати особисту інформацію так, щоб не зашкодити своїм інтересам. "Якби люди знали, що держава має потребу в цій інформації, то вони б її так чи інакше приховували, і це, очевидно, було б їм вигідно" [5, с. 145].

Але насправді, реальна економіка далека від передумов про загальну конкурентну рівновагу, які лежать в основі фундаментальних теорем. Але, важливими недоліками ринку в межах мікроекономічної теорії з позицій ефективності поряд з зовнішніми ефектами і суспільними благами є асиметрична інформація, що є важливими конкретними аргументами необхідності державного втручання в економіку з позицій її ефективності. Стосовно трансфертів, то проблема полягає в тому, що трансферти від одного індивідуума до іншого, залежать не від поведінки індивідуума, а від його характеристик, відомі як *паушальні трансферти (податки)*, і практично нездійсненні, оскільки вони потребують інформації, якої немає в наявності. Спроби запровадити їх можуть зруйнувати цінність інформації, на якій вони базуються. Необхідно зазначити, що паушальні трансферти являють собою спеціальні податкові вилучення, які виплачуються кожному покупцю чи вилучаються у кожного платника податків незалежно від рівня доходу у вигляді фіксованої суми однієї для всіх. Паушальні трансферти вважаються ефективним фіскальним інструментом, оскільки не впливають на рішення індивіда про кількість праці, пропонуваної на ринок.

Дж.-А. Міррліс спільно з П. Даймондом ще в середині 1960-х рр. прийшли до висновку, що про економіку добробуту і економічну політику необхідно мислити в контексті державних фінансів. Досліджуючи *загальну економічну модель*, в якій держава була не в змозі використовувати паушальні трансферти, Дж.-А. Міррліс з колегою зробили припущення, що держава може використати єдиний паушальний податок у вигляді субсидії. По суті, мова йде про модель з асиметричною інформацією, де в момент визначення політики держави індивідуальні споживачі знали більше про свої смаки і можливості, ніж про це знала держава. В іншому випадку держава повинна була б використовувати податки, які з точки зору теорем чистої теорії добробуту вважаються такими, які викривляють рівновагу. В цій традиційній моделі з конкурентною поведінкою учасників ринку всі споживачі і виробники лише пасивно приймали наявні ціни, хоча і необов'язково однако-

ві для всіх, виникала викривлена економіка, і таке викривлення могло бути оптимальним.

Як зазначав сам Дж.-А. Міррліс, найцікавішим тут є не зміст і висновки розробленої теорії, а її форма – теорія держави, дії якої були функцією лише того, що вона могла спостерігати. Тобто, в цій моделі немає жодних припущень щодо спостережень з боку держави за природою індивідуальних споживачів, а передбачалося лише спостереження за поведінкою споживачів. Важливим прикладом у цій моделі є податок на товари, який передбачає бюджетні надходження пропорційні кількості товару, який покупець вибирає для покупки. Вибір державою політики враховує реакцію покупця на зміну податку, тобто, іншими словами, міняється кількість куплених товарів. Оскільки єдиний паушальний податок у вигляді субсидій не потребує жодної інформації і тому є допустимим, і тому всі політичні інструменти з боку держави у здійсненні податкової політики сумісні зі стимулюванням: держава повною мірою враховує відгуки людей на податкову систему, що переслідують власні інтереси.

Але при розгляді цієї проблеми є один аспект, де все ж необхідна інформація про характеристики споживача, а саме – розподіл характеристик серед населення. Іноді держава має деяку інформацію про розподіл цих характеристик. Держава могла б отримати цю інформацію шляхом опитування населення чи піддаючи його різноманітним тестам. У зв'язку з чим сьогодні виникає питання стосовно соціальних трансфертів малозабезпеченим сім'ям в Україні: чи завжди відповідні тести щодо рівня добробуту є коректними, зокрема опитування сусідів тощо. Оскільки інформації щодо споживачів використовується державою лише в агрегованому вигляді, індивідуум нічого не втрачає, як і нічого не виграє, повідомляючи державі істину. Сумісність податкових зобов'язань зі стимулами до праці і зростання доходу були б поставлені під удар розкриттям перед державою за допомогою невідгідної для себе інформації.

Поряд із загальною моделлю, становить інтерес також дослідження конкретної економічної моделі, яка містить найбільш характерні риси реальної економіки. Саме на одній з таких моделей, в якій немає часу, а люди використовують єдиний споживчий товар і пропонують на ринку робочу силу, В.-С. Вікрі розглянув проблему оптимізації податку, про що йшлося вище, хоча і не міг отримати її аналітичного рішення. В таку конкретну модель з метою перерозподілу доходів оподаткування може бути вписано у вигляді податку на дохід, який впливає на споживання кожного індивідуума, визначеного у вигляді функції від його індивідуального трудового доходу. Але з податком на дохід є певна складність, яка полягає в тому, що цей податок може бути представлений складною функцією від доходу, згідно якої податок не обов'язково рівний доходу, що звичайно і зустрічається в реальному світі. Дж.-А. Міррліс робить припущення, що досліджується трудовий дохід, який може оподатковуватись нелінійно (непропорційно), так само, як і телефонні контакти, електроенергія тощо. Нелінійне оподаткування, подібно до лінійного (пропорційного), сумісно зі стимулами, тобто, розрахунок податку все ще ґрунтується на поведінці споживача, яка спостерігається публічно. Але на практиці ніхто не може сказати, наскільки вигіднішим може бути нелінійне оподаткування.

Сучасна світова практика свідчить, що у більшості країн існують великі розриви в граничних ставках оподаткування трудового доходу, і в більшості випадків

податкове законодавство передбачає граничні ставки податку на дохід, які зростають з ростом доходу. Поряд з цим існують і інші елементи оподаткування і соціального страхування в окремих країнах, які дещо нагадують за формою податок на дохід (страхування від безробіття, механізми підтримки груп населення з низькими доходами тощо), і в багатьох випадках створюють ефект досить високих граничних ставок оподаткування, якими обкладаються групи з низькими доходами. Тобто, паушальні трансферти, які виплачуються у вигляді субсидій, скорочуються з ростом доходів.

Говорячи про сумісність державних трансфертів зі стимулами Дж.-А. Міррліс задався питанням: *який розподіл можливий, якщо політика повинна бути сумісна зі стимулами?* Вважалося, що найкраще розглядати проблему в межах спеціальної моделі, але відповідь Дж.-А. Міррліс несподівано знайшов саме у вигляді дуже простої загальної моделі. Спеціальною моделлю була модель, в якій індивідуальні споживачі могли вибирати, скільки праці вони запропонують на ринок. Ситуація кожного споживача описувалась у вигляді двох перемінних: споживання і пропонованої праці. Кожен "тип" споживача визначався єдиним параметром – продуктивністю, або, що еквівалентно, ставкою його заробітної плати. Державі відомий заданий розподіл ставок зарплати, що існує в економіці. Також існують реальні фактичні продуктивності різних індивідуумів. Зрозуміло, що держава може спостерігати сукупний продукт кожного індивідуума у вигляді добутку його ставки зарплати на кількість відпрацьованих годин, але не в змозі спостерігати жодну з цих величин окремо.

Йдеться про те, що існують жорсткі межі того, що держава може спостерігати, і це відповідає тому, що майже незмінно робиться податковою системою, тобто, робиться прив'язка податку до загального доходу, але не до ставок зарплати. Зрозуміло, що в реалізації податкової політики держава на меті має не лише виконання завдання наповнення бюджету, але також держава має за мету і міра добробуту, яку держава прагне максимізувати, суму індивідуальних уподобань, сумісну з індивідуальними вподобаннями споживання і праці. Але індивідуальні агенти економіки також відчувають певну невизначеність стосовно своїх смаків і можливостей. Крайнім випадком, коли агент не кращим чином інформований, ніж принципал, відомий у страхуванні як *моральний ризик*. Якщо поведінку агента не можливо спостерігати, то, зазвичай, неможливо вивести дії індивідуума із їх результатів, коли зв'язок між діями і результатом невизначений. Є багато залежностей, у яких ця ситуація опиняється краще, ніж в моделі асиметричної інформації. З цієї точки зору в економічній літературі найбільш поширеними прикладами є випадки в охороні здоров'я. Сюди можна віднести випадки при страхуванні від нещасного випадку.

Можна припустити, що ефективні рішення про позицію праці приймаються на ранній стадії життя, тобто рішення про те, наскільки наполегливо потрібно вчитися у школі і яку кар'єру обрати. Зрозуміло, що наслідки цих рішень невизначені. В чистій моделі морального ризику всі, хто приймають рішення в момент його прийняття знаходяться в однаковому становищі. Перед державою тут виникає два основні варіанти побудови схеми оподаткування. У першому випадку – "пряника", завдання держави полягає у тому, що вона повинна розробити схему оподаткування, яка буде спонукати людей працювати чи сильно старатися на цій ранній стадії життя, організуючи систему так,

що з ростом доходу винагорода зростає, і ця перспектива повинна стимулювати зусилля людей на початку їх трудової діяльності. У *другому ж випадку* – "батога", держава могла б зробити так, і в найпростіших випадках це справді так, щоб всі мали однаковий дохід, тим самим ліквідуючи стимули щодо докладання великих зусиль на початку життєвого шляху.

Але з боку споживача все таки повинен бути певний конкретний оптимальний рівень зусиль, а система стимулів повинна бути побудована у такий спосіб, щоб люди прагнули до цього рівня зусиль. В той же час держава обмежена сукупним обсягом споживання, який виникає, коли люди докладають ці зусилля. За цих двох обмежень держава прагне максимізувати очікувану корисність. Для того, щоб існувала система стимулів, яка б правильно діяла, в системі повинні бути присутні низькі рівні споживання. На цих низьких рівнях необхідні великі зусилля для зниження ймовірності подальшого перебування у цьому стані. Зменшення споживання покращує систему стимулювання, хоча і знижує очікувану корисність. Звідси Дж.-А. Міррліс робить висновок, що "споживання повинно бути знижено на тих рівнях доходу, де стимулювання діє найбільш сильно стосовно втрати корисності, тобто де еластичність ймовірності випуску від зусиль є найбільш високою. ... знизити споживання на тих рівнях випуску, які спостерігаються, де зусилля впливають пропорційно високо ефективно на ймовірність випуску" [5, с. 160].

Але тут є одна особливість: як це впливає із природи невизначеності впливу зусиль, що докладаються на дохід, ймовірність еластичності доходу від зусиль прагне до безкінечності при прагненні доходу до нуля. Тому в такій моделі держава може досягнути досить задовільного результату, майже такого ж, як якщо б були відсутніми обмеження по стимулах, і вона забезпечує це дуже сильним зниженням споживання найбільш низько дохідних груп. У який спосіб держава цього досягне, залежить від того, наскільки низько падає корисність при зниженні споживання до вкрай низького рівня. Але стимулювання шляхом покарання, яким можна вважати дуже низький рівень споживання, становить вкрай поганий вихід. Таке можливо (якщо взагалі можливо), у випадку, коли ситуації "принципал – агент" містять моральний ризик. Тобто, мова йде про ті випадки, коли агент не знає наслідків своїх дій. Інакше кажучи, покарання в межах "політики батога" прийнятне, коли дії мають невизначені наслідки, розподілені по всьому діапазону можливих результатів. За іншого ж випадку, в межах "політики пряника", коли агент добре знає наслідки своїх дій, покарання є неприйнятним.

При розгляді проблем асиметрії інформації у відносинах між принципалом і агентом, необхідно зазначити, що навіть тоді, коли принципал знає менше про залежність між витратами і випуском ніж агент, який обирає варіант витрат, але агент також опиняється в деякого роді невіданні. З 1970-х рр., коли теорію принципала і агента було розроблено, було виявлено виникнення нових форм контракту. Так, в моделі "споживання – дохід", кожен споживач знає, щось про вплив його праці на його дохід. Зрозуміло, що цей вплив різний для різних людей, і ніхто точно не знає, який він насправді. В такому випадку ми маємо справу з так званою двох періодною структурою. В перший період – споживач вибирає, чим він буде займатись, а в другому періоді – стає відомий результат.

За цих умов для принципала завжди має сенс пропонувати споживачу на вибір декілька платіжних

альтернатив, і цей вибір він повинен зробити до того, як споживач буде знати, що він отримає в результаті свого рішення про використання праці. Логічним буде, що кожен споживач обере для себе те, що для нього найбільше підходить. З точки зору держави тут оптимальним було б мати схему покарань для кожного "типу" споживачів. Але, на думку Дж.-А. Міррліса, така модель не можлива, а розробка кращої моделі, "де споживач приймає ряд послідовних рішень про прикладення своєї праці, ще попереду" [5, с. 163]. І ще один аспект, на який необхідно звернути увагу. Специфіка відносин "принципал – агент" полягає не стільки в асиметрії інформації, скільки в асиметрії відповідальності, до того ж принципал робить перший хід, а хід агента відбувається за ним, що певною мірою полегшує проблему.

Отже, дослідження проблеми асиметрії інформації у стосунках принципала і агента з приводу знаходження оптимального і ефективного співвідношення податків і стимулів є надзвичайно важливим як взагалі для ринкової економіки, так і для сучасної економіки України. Загальновідомо, що вітчизняна податкова система є однією з найгірших у світі, що суттєво зменшує у споживачів стимули до чесної праці, і навпаки, сприяє зростанню опортуністичних настроїв і поведінки з боку населення.

Такою були як прогресивна система оподаткування в 1990-х рр. з недосконалою шкалою, так і сучасна пропорційна система оподаткування, яка є більш вигідною для груп населення з високими доходами, і невигідною для населення з малими доходами. Така ситуація не може не змусити турбуватися про необхідність вдосконалення системи відносин принципал-агент, насамперед з боку стимулювання населення в застосуванні своїх трудових зусиль, що було б одним із важливих факторів ринкової трансформації економічних відносин в країні. І немаловажну роль у цьому відіграє використання теоретичних надбань дослідження проблеми асиметрії інформації загалом, та дослідження Дж.-А. Міррлісом стимулів і витрат на ринку праці і в податковій сфері, зокрема.

Висновки. Таким чином, опираючись на дослідження Дж.-А. Міррліса в межах "економіки пряника і батога", можна сказати, що в чистій моделі морального ризику всі, хто приймає рішення в момент його прийняття знаходяться в однаковому становищі. Зокрема, перед державою тут виникає два основні варіанти побудови схеми оподаткування. У першому випадку – "пряника", завдання держави полягає у тому, що вона повинна *розробити схему оподаткування, яка буде спонукати людей працювати чи дуже старатися на цій ранній стадії життя*, організуючи систему так, що з ростом доходу винагорода зростає, і ця перспектива повинна стимулювати зусилля людей на початку їх трудової діяльності. У другому ж випадку – "батога", держава могла б зробити так, і в найпростіших випадках це справді так, щоб всі мали однаковий дохід, тим самим ліквідуючи стимули щодо докладання великих зусиль на початку життєвого шляху.

Отже, дослідження проблеми асиметрії інформації у стосунках принципала і агента з приводу знаходження оптимального і ефективного співвідношення податків і стимулів є надзвичайно важливим як взагалі для ринкової економіки, так і для сучасної економіки України. Загальновідомо, що вітчизняна податкова система є однією з найгірших у світі, що суттєво зменшує у споживачів стимули до чесної праці, і навпаки, сприяє зростанню опортуністичних настроїв і поведінки з боку населення.

1. Акерлоф Дж. Рынок "лимонов": неопределенность качества и рыночный механизм // Thesis. Вып. 5. – 1994. – С. 91–104; 2. Вальрас Л. Элементы чистой политической экономии или теория общественного развития / Вальрас Л. – М.: Изограф. – 2000. – 448 с.; 3. Коуз Р. Природа фирмы / Природа фирмы: Походження, еволюція і розвиток / За ред. О.І. Вільямсона, С.Дж. Вінтера. – К.: А.С.К., 2002. – С. 30 – 48; 4. Маршалл А. Принципы политической экономии. В 3-х т. / Маршалл А. – М.: Прогресс, 1991. – Т. 1. – 415 с.; 5. Миррлис Джеймс Э. Информация и стимулы: экономика кнута и пряника. Нобелевская лекция 3 декабря 1996 г. / Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков. В 5 т. / Т. V. В 2 кн. Кн. 2. – М.: Мысль, 2005. – С. 142–167; 6. Найт Ф.Х. Риск, неопределенность и прибыль / Найт Ф.Х. – М.: Экономика и финансы, 2003. – 358 с.; 7. Спенс А. Майкл. Передача сигналов в ретроспективе и информационная структура рынков. Нобелевская лекция 8 декабря 2001 г. / Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков. В 5 т. / Т. V. В 2 кн. Кн. 2. – М.: Мысль, 2005. – С. 484–534; 8. Стиглер Дж.Дж. Экономическая теория информации // Вехи экономической мысли. Теория фирмы. Т. 2. / Под ред. В.М. Гальперина. – СПб.: Экономическая школа, 2000. – С. 507–529; 9. Стиглиц Е. Джозеф. Информация и смена парадигмы в экономи-

ческой науке. Нобелевская лекция 8 декабря 2001 г. / Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков. В 5 т. / Т. V. В 2 кн. Кн. 2. – М.: Мысль, 2005. – С. 535–629; 10. Шумпетер Й.А. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Й.А. Шумпетер. – М.: Эксмо, 2007. – 864 с.; 11. Arrow Kenneth, Debreu Gerard. Existence of an Competitive Equilibrium for a Competitive Economy / Kenneth Arrow, Gerard Debreu. – *Econometrica*. 22, № 3 (July 1954), pp. 265–290; 12. Arrow Kenneth J. *Uncertainty and the Welfare Economics of Medical Care* / Kenneth J. Arrow. – *The American Economic Review*. – Vol. 53. – № 5. (Dec., 1963), pp. 941–973; 13. Diamond, P.A. and Mirrless, J.A. Optimal taxation and public production. *American Economic Review*, 1971. 61, P. 8–27; 14. Diamond, P.A. and Mirrless, J.A. Optimal taxation and public production I and II, *American Economic Review*, 1971. 61, P. 261–278; 15. Hicks J.R. Value and Capital: an inquiry into some fundamental principles of economic theory / Hicks J.R. – Clarendon Press, 1939. – 331 p.; 16. Fisher I. The Theory of Interest. N.Y., 1930; 17. Ross S.A. The Economic Theory of Agency: The Principals Problem. – *American Economic Review* LXII, May 1973; pp. 134–139.

Надійшла до редколегії 25.06.12

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ЕКОНОМІКА

Випуск 143

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 7,32. Наклад 300. Зам. № 212-6148.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № 22.
Підписано до друку 06.08.12

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
<http://vpc.univ.kiev.ua>
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02